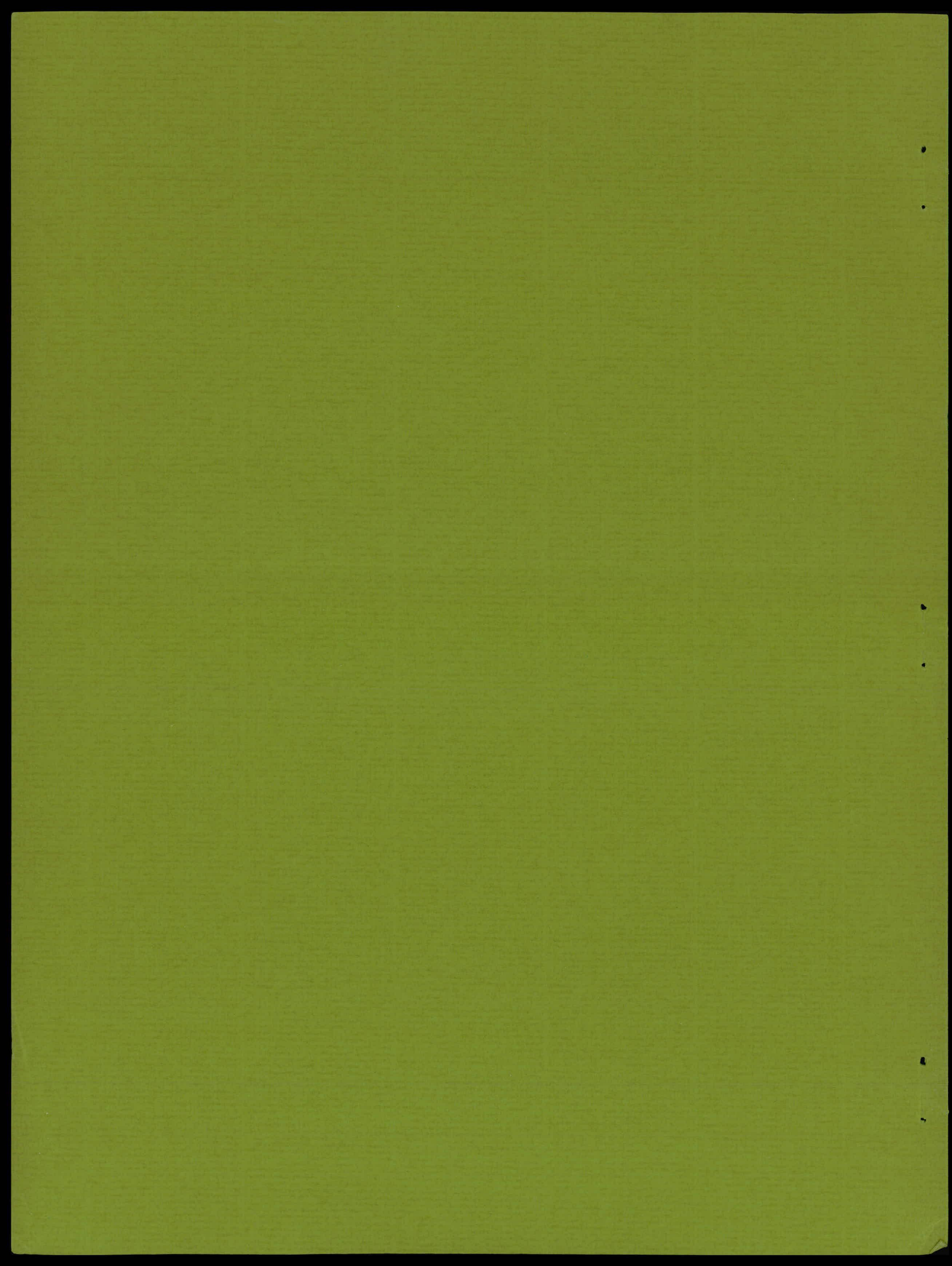

Vrome Vondsten

Centraal Museum, Utrecht.

februari en maart 1985.

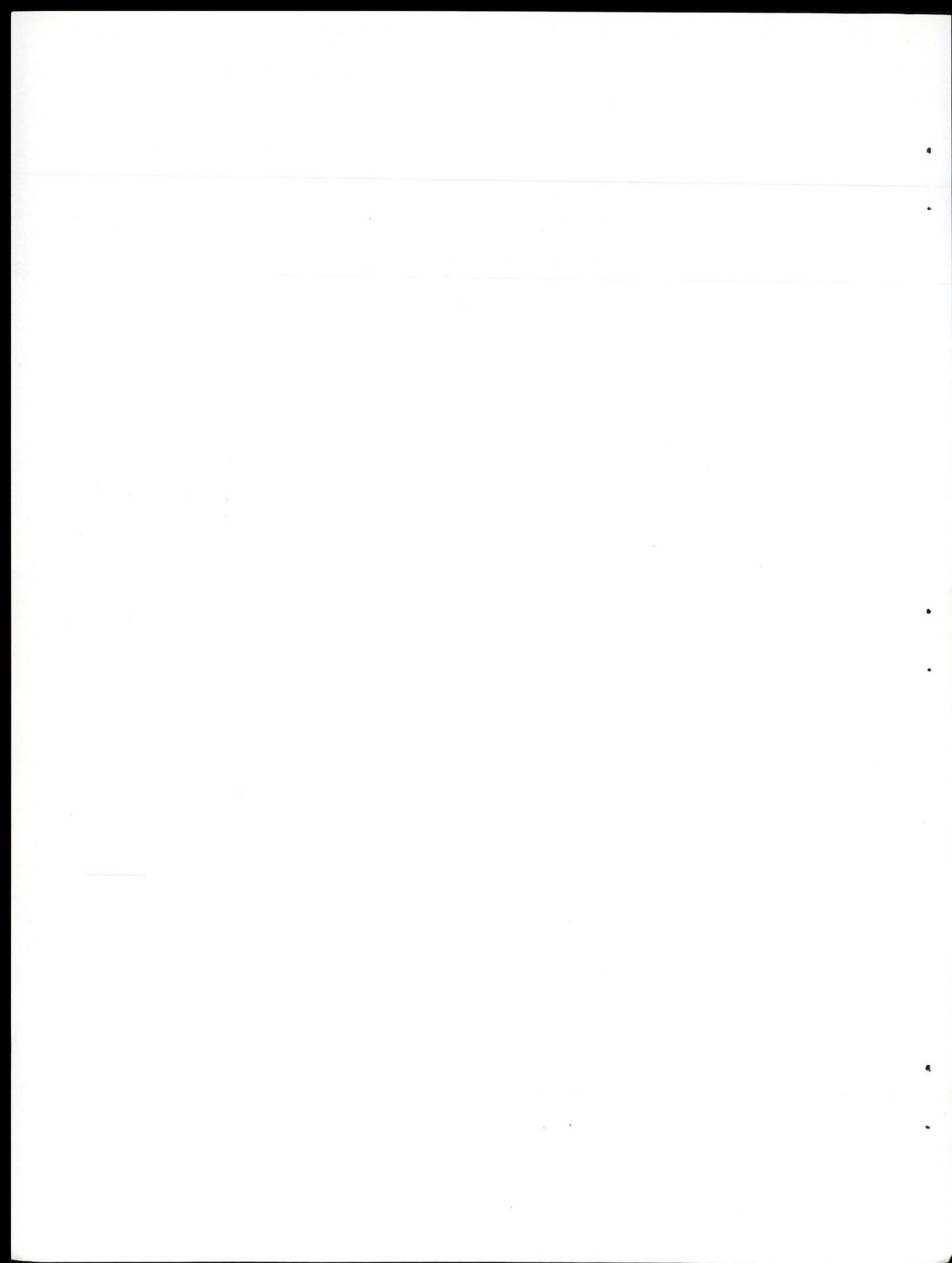

Vrome Vondsten

Anka Voskuilen

Catalogus bij de tentoonstelling
Centraal Museum, Utrecht.

februari en maart 1985.

INHOUD:

voorwoord

inleiding

catalogus.

Gebruik in huis

I. voorwerpen met religieuze afbeeldingen.

- gebruiksvoorwerpen. 2.
- haardstenen en -tegels. 16.

II. religieuze voorwerpen.

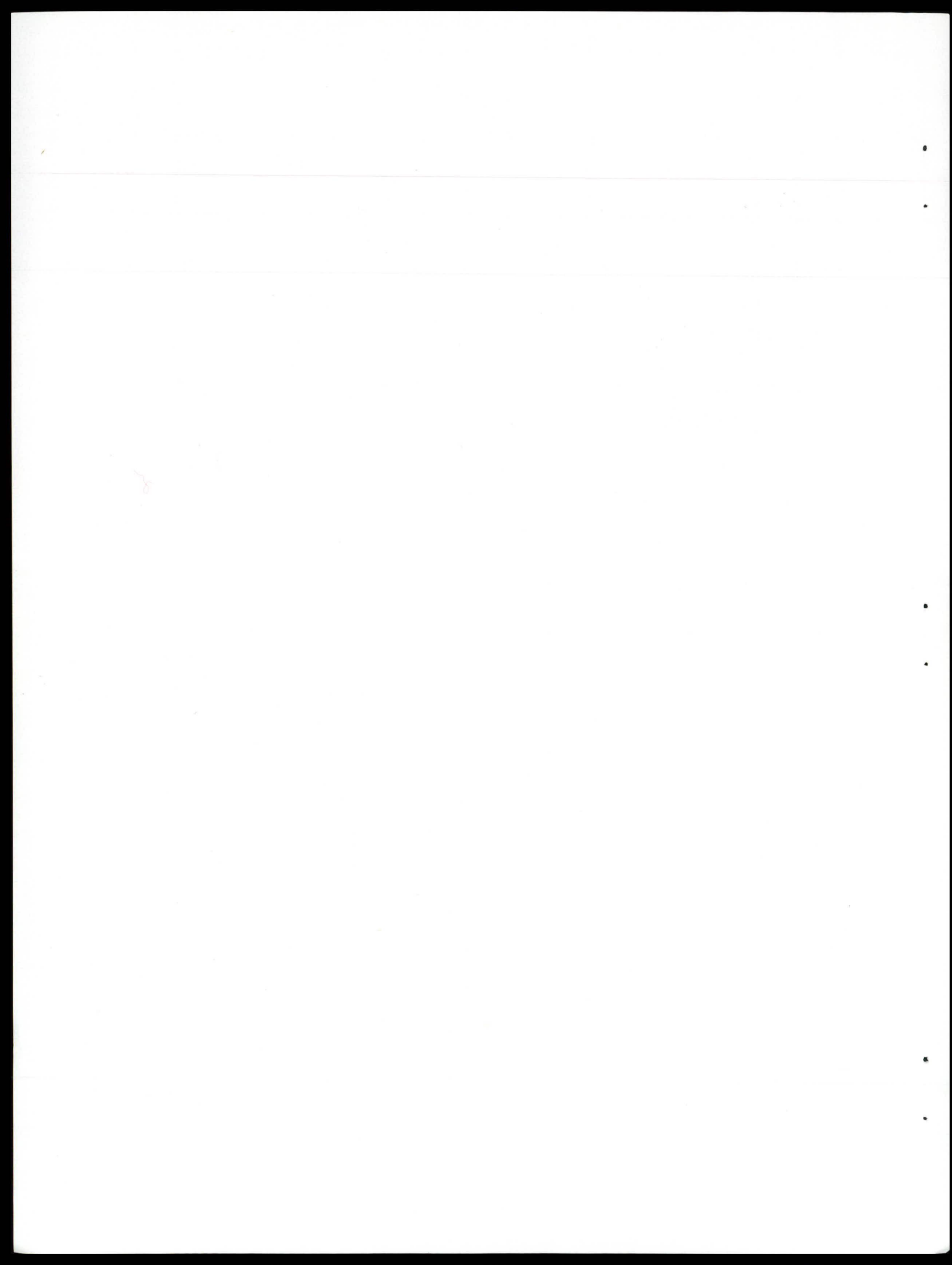
- beeldjes en mallen. 33.
- pelgrimsinsignes en beschermmedaille. 68.
- overige voorwerpen 75.

Gebruik in de kerk

- beelden en liturgische voorwerpen. 77.
- grafsteen. 92.

bibliografie 95.

colofon 100.

Voorwoord.

Vanaf 1972 is in Utrecht een stadsarcheoloog werkzaam met zijn medewerkers. Onder de grote hoeveelheid voorwerpen die sindsdien is opgegraven bevindt zich een aantal met een religieuze functie of afbeelding. Veel van deze voorwerpen zijn in de loop der jaren gepubliceerd in de archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht, maar er is nog geen algemeen overzicht gegeven van dergelijke vondsten. De beste manier om dit overzicht te geven is het samenbrengen van de voorwerpen in een kleine tentoonstelling en hierbij een catalogus uit te geven.

In het overzicht zijn geen voorwerpen opgenomen waarop wel religieuze afbeeldingen voorkomen maar waarop die afbeeldingen niet in de eerste plaats een godsdienstig karakter hebben. Weggelaten zijn daarom munten en penningen met christelijke opschriften of symbolen, en het stadszegel van Utrecht. Wel blijkt uit het voorkomen van die opschriften en symbolen hoe diep godsdienst en openbaar leven in de voorgaande eeuwen met elkaar verweven waren.

Na deze schifting blijft een heterogene collectie voorwerpen over uit verschillende tijden, die bestaat uit kannen en bordjes, haardstenen, een tegel, enkele pelgrimsinsignes, een paxtafeltje, een beschermmedaille, een aantal beelden en plaquettes met mallen hiervoor en een grafsteen.

Uiteraard is hiermee geen representatief beeld te geven van voorwerpen met christelijke voorstellingen in de loop der tijden. Immers, de verzameling die hier bijeen gebracht is, is ontstaan door toevallige omstandigheden. De voorwerpen moeten de eeuwen doorstaan hebben, binnen het gebied van de gemeente Utrecht, en bovendien bij archeologisch onderzoek gevonden zijn.

De tentoonstelling werd ingericht door drs. Anka Voskuilen, kunsthistorica. Zij schreef tevens de catalogus. In het ka-

der van een werkervaringsproject van de gemeente Utrecht, bedoeld om jonge werklozen werkervaring op te laten doen, was zij voor een jaar verbonden aan de afdeling bouwkunde van de R. O. V. U., onderafdeling monumenten, waar stadsarcheologie onder valt.

Het Centraal Museum te Utrecht werd bereid gevonden de tentoonstelling binnen haar muren te herbergen, waarvoor hier onze hartelijke dank. Tevens willen wij de volgende personen en instellingen danken voor het verstrekken van bruiklenen: P. Smiesing, F. Kneefel en het Rijksmuseum het Catharijne-convent te Utrecht.

T. J. Hoekstra.

Inleiding.

Opgegraven voorwerpen hebben soms een religieuze functie gehad of ze dragen een godsdienstige voorstelling. Dit geldt niet alleen voor voorwerpen die in kerken of kloosters gebruikt werden maar ook in belangrijke mate voor objecten die zich in woonhuizen bevonden. Zelfs op bierkannen vindt men religieuze voorstellingen. (zie Cat. nr. 1). Deze catalogus bestaat dan ook uit twee delen. In het eerste gedeelte worden de voorwerpen behandeld die men aan kon treffen bij de mensen thuis. In het tweede gedeelte komen de kerkelijke voorwerpen aan bod. Binnen deze twee hoofdgroepen is nog weer een onderverdeling gemaakt waarbij iedere groep chronologisch ingedeeld is.

Zo vindt men onder de voorwerpen uit de huiselijke omgeving enerzijds gebruiksvoorwerpen waarop religieuze afbeeldingen werden aangebracht, en anderzijds specifiek religieuze objecten. De voorwerpen van de eerste categorie hebben een functie die hoewel de afbeeldingen naar de religie verwijzen niet van religieuze aard is. Tot deze categorie kan men kannen en bordjes maar ook haardstenen en tegels rekenen (Cat. nrs. 1 t/m 11). In de tweede categorie hebben de voorwerpen wel een religieuze functie, ook al trof men ze aan in en rondom het woonhuis. Hiertoe behoren pelgrimsinsignes, beschermmedaille, beeldjes en wijwaterbakje (Cat. nrs. 12 t/m 34). Men kan zeggen dat deze voorwerpen door hun religieuze functie dichterbij kerkelijke voorwerpen staan dan die uit de eerste categorie. Dit geldt vooral voor de pelgrimsinsignes die meegenomen werden van de bedevaartsoorden. Immers, een bedevaart is tenminste deels een religieuze bezigheid. In nog sterkere mate kan men dit stellen voor het dekseltje van het wijwaterbakje. Zeker na de reformatie kwamen die zowel in rooms-katholieke schuilkerken als in woonhuizen voor.

Uit de kerk afkomstig zijn de objecten die beschreven zijn in het tweede gedeelte van de catalogus. Van de vele religi-

euze voorwerpen die in de kerk gebruikt werden is nagenoeg niets in Utrechtse bodem teruggevonden. Zodra ze van een enigszins kostbaar materiaal waren, zijn ze veelal omgesmolten. Ook is niet altijd duidelijk of een voorwerp dat buiten zijn oorspronkelijke context gevonden is, voor kerkelijk of huiselijk gebruik bestemd was. Deze twijfel bestaat niet voor de bisschopskop (Cat. nr. 35) en de twee houten crucifixfragmenten (Cat. nrs. 37 en 38). Niet alleen de kwaliteit van de beelden maar ook de plaats waar ze gevonden zijn, wijzen er op dat ze bedoeld moeten zijn geweest voor gebruik in een kerk. Met iets minder grote zekerheid kan men hetzelfde zeggen van de overige beelden in deze groep (Cat. nrs. 39 en 40) en van het paxtafeltje (Cat. nr. 36). Een probleem blijft de mal met Abraham en Melchizedek (Cat. nr. 41). De mal is in de groep kerkelijke voorwerpen geplaatst vanwege de relatie van de voorstelling tot de eucharistie. De catalogus wordt besloten met een grafsteen (Cat. nr. 42).

Bij alle voorwerpen wordt de eeuw van vervaardiging in Romeinse cijfers aangegeven. Een nadere aanduiding geven de letters achter deze cijfers. Hoofdletter A en B staan respectievelijk voor eerste en tweede helft van de eeuw. De kleine letters a, b, c en d geven ieder een kwart van de eeuw aan. Wanneer geen eigenaar genoemd wordt, betekent dit dat het voorwerp te vinden is in het Provinciaal en Gemeentelijk Archeologisch Depôt te Utrecht.

Anka Voskuilen.

CATALOGUS

steengoed snelle met zoutglazuur.

ø bodem: 11,5 cm. bewaarde hoogte: max. 14 cm.

Keulen, XVIA.

vindplaats: Korte Nieuwstraat. beerput N.

reg. nr. KN/04/00/00/-N.

Drie fragmenten van de snelle zijn bewaard gebleven, met een aanzet van het oor en een deel van de platte, enigszins holle bodem. Op de rechterscherf is een afbeelding van een zittende Mariafiguur in vroeg zestiende-eeuwse dracht met een naakt Christuskindje op haar schoot. Twee van de drie koningen zijn op het middelste fragment te zien. Een van hun knielt en biedt Christus zijn geschenk aan. Links achter hem staat de tweede koning, leunend op zijn zwaard. In zijn linkerhand houdt hij een bokaal vast met zijn geschenk. Alleen de voet van de bokaal is nog overgebleven op het fragment van de snelle. Naast zijn linkerschouder is een torenachtig fragment zichtbaar.

De aanbidding der wijzen, zoals beschreven wordt in Matthéüs 2: 2-12, is een vaak voorkomend motief in de middeleeuwse kunst. In de bijbel worden de namen van de wijzen uit het Oosten niet genoemd. Er wordt niet verteld hoeveel wijzen er waren en ook niet dat zij koningen zouden zijn geweest. Deze elementen worden pas in de loop der eeuwen aan de geschiedenis toegevoegd. Sinds de twaalfde eeuw ging men er van uit dat er drie koningen waren en dat zij Caspar, Melchior en Balthasar heetten. Melchior was de oudste, vertegenwoordigde de ouderdom en gaf het Christuskind goud ten geschenke, Balthasar vertegenwoordigde de middelbare leeftijd en had als geschenk mirre bij zich. Caspar was een jeugdige negerkoning en bood wierook aan. Bij de uitbeelding van de drie koningen in de kunst hield men zich vaak aan de indeling naar ouderdom en was meestal een van de koningen een neger, maar de geschenken werden willekeurig over de koningen verdeeld. Ook op de hierboven beschreven snelle kan men dit

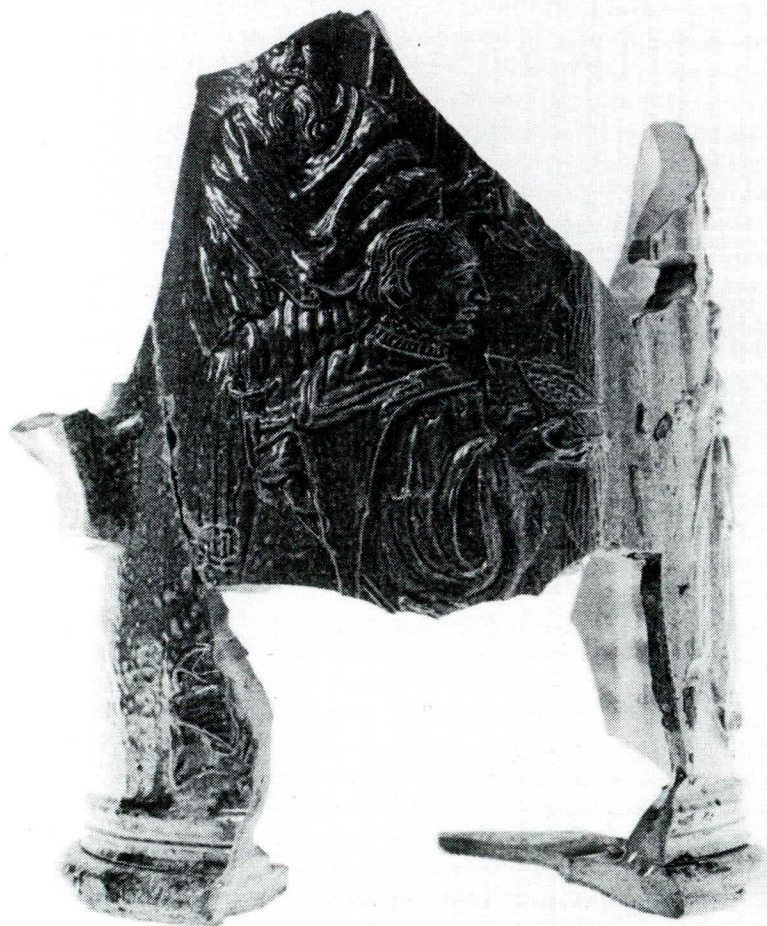
afb. 1. fragment met Maria en kind. Cat. nr. 1.

constateren.

De drie koningen werden gezien als vertegenwoordigers van de drie rassen der mensheid en de drie werelddelen die men toen kende, zodat zij uitdrukking gaven aan de gedachte dat de hele wereld hulde brengt aan het Christuskind. (1) De ruïne van het paleis van koning David was de plek waar volgens de legende de stal gebouwd was waar Christus geboren werd. Dit symboliseerde de gedachte dat het Nieuwe Testament gebouwd was op de resten van het Oude Testament. Op de snelle verwijst mogelijk het torentje achter de twee wijzen naar dit idee. (2)

Een snelle is een lange taps toelopende kroes met een groot oor, waaruit bier gedronken werd. Veel snellen met bijbelse en mythologische voorstellingen zijn afkomstig uit de omgeving van Keulen en uit Siegburg. (3)

(1) Timmers 1978, nr. 165 en 700. (2) Cat. Utrecht (1978), 43. (3) Voor afbeeldingen zie: Koetschau 1924.

afb. 2. fragment met twee koningen. Cat. nr. 1.

afb. 3. aanbidding der koningen. Cat. nr. 1.

witbakkende steengoed baardmankruik met zoutglazuur.

30 x 26 cm.

Siegburg, XVIbc.

vindplaats: Minrebroederstraat 2. beerput A. onderste laag.
reg. nr. 1976-2-25/A 11.

Aan de rechterzijde van het oor missen enkele grote scherven. Oorspronkelijk waren op de buik drie medaillons aangebracht. Een hiervan is verdwenen, de overige twee bevatten een identieke voorstelling van de annunciatie. De medaillons zijn gevat in een lijst van bladmotieven.

De aankondiging is afgebeeld in een interieur bestaande uit links een deur met lijsten en daarboven een cirkel, mogelijk een raam voorstellend en rechts een bed met baldakijn. De vloer bestaat uit een blokpatroon van egale en gebloemde tegels.

In het hoogste punt van het medaillon is een duif afgebeeld waar stralen van uitgaan. Links op de voorstelling ziet men een engel. In zijn handen houdt hij een scepter, die met een lelie bekroond is. Rond de scepter kronkelt een spreukband omhoog met de tekst: "AVE MARIA GR(ATIA) PLENA.) ("Gegroet Maria vol van genade.") Rechts zit Maria op een langwerpige bank met kussens en ze kijkt de engel aan. Ze houdt met haar linkerhand een boek vast dat op haar schoot ligt. Haar rechterhand rust tegen haar borst. Tussen haar en de engel staat een vaas met lelies op de grond. Hiervóór is een ronde gevlochten mand met twee handvaten afgebeeld. (1)

Op een annunciatievoorstelling (dwz: aankondiging) wordt uitgebeeld hoe de engel Gabriël de geboorte van Christus aankondigt aan Maria, zoals beschreven wordt in Lucas I:26-36. De hier afgebeelde annunciatie bevindt zich nog geheel in een middeleeuwse traditie, wat blijkt uit de tekstband met de begroeting van de engel. In de 16de eeuw komt een dergelijk element nog wel voor,

afb. 4. medaillon met annunciatie. Cat. nr. 2.

zoals blijkt uit een schilderij van Lucas van Leyden uit 1552 in de Alte Pinakothek München, maar het is toch niet meer algemeen. In die tijd worden Maria en de engel ook steeds minder vaak in een huiselijke omgeving geplaatst.(2)

De duif, met de stralen die van hem uitgaan, symboliseert de neerdaling van de Heilige Geest op Maria. De lelietak verwijst naar de tijd van het jaar waarin de aankondiging van Christus' geboorte plaats vindt: de lente. Tevens wordt de zuiverheid van Maria hiermee aangeduid. Op de kan zit Maria te lezen in een boek. Hiermee wilde men wijzen op het feit dat Maria het Vita Contemplativa vertegenwoordigde. In de middeleeuwen ging men uit van een tegenstelling tussen het actieve leven (vita activa) en het beschouwende leven (Vita contemplativa). Beide waren nodig maar aan de laatste kende men meer waarde toe, dit in navolging van Christus,

afb. 5. baardmankruik. Cat. nr. 2.

(Lucas 10: 38-42) die de luisterende Maria (niet zijn moeder) ten voorbeeld stelde aan haar bedrijvige zuster Martha.

Siegburg, een stad niet ver van Keulen, is eeuwenlang een belangrijk pottenbakkerscentrum geweest. Toch was de productie tot aan de 17de eeuw in handen van slechts enkele families, die vanaf 1429 in een gilde verenigd waren. Op het steengoed bracht men reliëfs aan met behulp van mallen. De afbeeldingen voor deze reliëfs waren afkomstig van prenten van graveurs als Aldegrevier en Vergilius Solis. Mogelijk gebruikte men ook losse houtsneden of boekhoutsneden als voorbeeld.(3)

(1) Hoekstra 1980 A, 11-13. (2) Kirschbaum 1974, s.v.: Verkündigung an Maria, afb. 11. (3) Cat. Keulen 1971, 30,31. Honey, s.v.: Siegburg. Lipperheide 1961, 15-23.

witbakkend aardewerk met tinglazuur. blauwe tekening.

6,6 x 5 cm.

Antwerpen?, XVIbc.

vindplaats: Korte Nieuwstraat. beerput N.

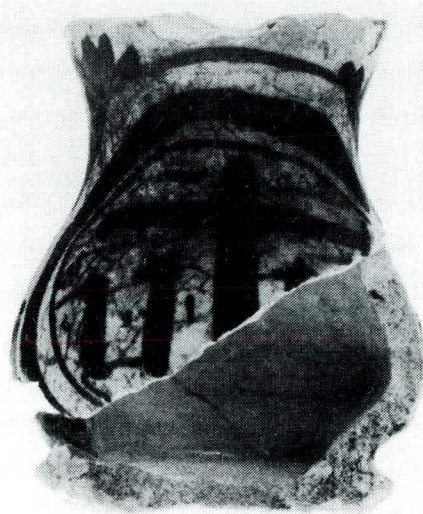
reg. nr. KN 04/05/00/-N 1.

Het kannetje heeft een vrij brede hals boven een ronde buik, één oor en een kleine voet. Hoewel het nogal beschadigd is -de onderzijde is voor een groot deel verdwenen- is de helft van de voorstelling nog aanwezig. Deze bevindt zich aan de zijde tegenover het oor. Wanneer men deze zijde voor zich heeft ziet men in een kader van drie min of meer ovale lijnen, versierd met florale motieven, een IHS-monogram.

Soortgelijke kannetjes, eveneens met het IHS-monogram, zijn op verscheidene plaatsen opgegraven, o.a. in Londen. Waarschijnlijk werden ze tegen het midden van de zestiende eeuw in Zuid-Nederland (Antwerpen) vervaardigd.

Het IHS-monogram kwam in de zestiende eeuw en later, tamelijk veel voor op aardewerk, niet alleen op kannetjes maar ook op borden en schotels. Mogelijk werden er vijftiende-eeuwse Spaanse voorbeelden voor gebruikt. (1).

(1) Geyskens 1982, 79-83., Korf 1971, 601-606., Korf 1981, 203, 206-207., Rackam 1926, 99, pl. 24 en 24d., Verhaeghe 1984, noot 105.

afb. 6. IHS-monogram. Cat. nr. 3.

rond bord, roodbakkende klei, loodglazuur, groene tekening.

ø 20,2 cm. H 3,3 cm. ø voet 8,8 cm.

Wanfried, XVIIIA.

vindplaats: Vissersplein.

reg. nr. VP/02B/02/00/01/02.

De vlakke bodem van het bordje is aan de onderzijde ongeglazuurd. De rand van het bordje wordt afgesloten met een dikke, opstaande, overkragende strook en is versierd met acht concentrische cirkels die naar het midden toe steeds dikker worden. In het centrum is een voorstelling van een gevleugelde figuur met een nimbus aangebracht. In zijn rechterhand heeft hij een geheven zwaard.

Het is niet duidelijk welke engel op dit bordje te zien is. Afgebeelde figuren zijn meestal te herkennen aan hun attributen, dwz. de voorwerpen die ze bij zich dragen. Bij een engel met een zwaard denkt men altijd meteen aan Michaël. De aartsengel Michaël wordt in de bijbel genoemd. In de Apocalyps 12- 7-12 wordt beschreven hoe Michaël en zijn engelen strijden tegen de draak en hem overwinnen. De draak staat symbool voor de duivel. Michaël wordt op verschillende manieren afgebeeld. Omdat hij de zielen begeleidt en ze weegt op de dag des Oordeels wordt hij vaak afgebeeld met een weegschaal waarin zich mensen bevinden. De duivel hangt aan een van de schalen om het gewicht in zijn voordeel te doen uitvallen. Vaker wordt Michaël echter uitgebeeld als strijder, met schild en zwaard of lans, terwijl de draak onder zijn voeten ligt. Op dit bordje is geen draak te zien en daarom is het de vraag of hier de aartsengel Michaël is afgebeeld. Michaël wordt weleens zonder draak weergegeven, alleen een zwaard dragend, maar dit gebeurt vooral in de Byzantijnse kunst van rond de tiende eeuw. Er zijn andere engelen die eveneens met zwaard afgebeeld worden. De engel die Adam en Eva uit het paradijs verdrijft draagt een

zwaard, maar het is een vlammend zwaard. Een aartsengel die in een van de apocriefe boeken (het vierde boek Ezra) beschreven wordt, is Uriël. Ook hij draagt een zwaard maar hij vertrapt het helse vuur onder zijn voeten.

Geen van deze engelen kan dus eigenlijk afgebeeld zijn, tenzij de schilder het niet zo nauw nam met het weergeven van de attributen. In dat geval ligt het het meest voor de hand te veronderstellen dat Michaël op dit bord is uitgebeeld, omdat hij verreweg de populairste was van de hier genoemde engelen. (1).

Wanfried is een plaatsje in Hessen dat aan de rivier de Werra ligt. Tussen 1580 en 1630 exporteerde men veel rood aardewerk met slibversiering. Binnen een randversiering van concentrische cirkels, arcaden of bladmotieven beeldde men bijbelse onderwerpen en heiligen, maar ook dieren, vogels en bloemen af. Er werden vooral borden en schalen gemaakt, veelal werd er een jaartal op aangebracht. (2).

(1) Réau 1956, 44-47., Timmers 1978, 245-251. (2) Baart 1977, 274, Cat. Rotterdam 1973, 89., Honey, s.v.: Wanfried., Naumann 1974, afb. 28,30.

afb. 7. St. Michaël. Cat. nr. 4.

achthoekig bord, witbakkende klei, tinglazuur met blauwe tekening.

19,5 x 19,5 cm. dikte: 1,8 cm.

XVII - XVIII.

vindplaats: Wed 5-7. put C, bodemlaag.

reg. nr. W 1976-9/C 40.

Op het ronde plat van dit achthoekige bordje bevindt zich de voorstelling binnen een eveneens achthoekige omlijsting. Aan de linkerzijde is Judith afgebeeld, die in haar rechterhand een zwaard heeft en in haar linkerhand het hoofd van Holofernes. Rechts van haar staat haar dienstmaagd met in haar handen de zak waarin het hoofd vervoerd zal moeten worden. Achter deze beide figuren is in de hoge tent het bed te zien waar aan de rechterkant de arm van Holofernes naar beneden hangt.

Het is niet geheel duidelijk wanneer het boek Judith geschreven is. Mogelijk was het in de tijd der Maccabeeën, de tweede eeuw voor Christus of in de eerste eeuw na Christus.

Het verhaal is niet historisch gefundeerd en bevat veel symbolische elementen, zoals de naam Betoel (huis van God) en de naam Judith, wat "de Jodin" betekent. De katholieke kerk heeft het boek als "deutero-canoniek" beschouwd. Door de protestantse kerken werd het boek als apocrief verworpen vanwege de onchristelijke ideeën die erin naar voren gebracht werden. (1).

Tijdens de belegering van de Hebreeuwse stad Betoel door de troepen van Nabuchodonosor, onder aanvoering van Holofernes, besluit de weduwe Judith haar stadgenoten te gaan redden. Ze gaat heimelijk met haar dienstmaagd de stad uit en doet alsof ze Holofernes wil verleiden. Ze voert hem dronken en slaat hem in zijn slaap met een sabel het hoofd af. Wanneer de belegeraars daarna verslagen worden en Judith terugkeert in de stad, wordt ze gehuldigd door de inwoners van Betoel en zingt ze een overwinningslied. (2).

(1) Apocriefe boeken 1975, 9-12. (2) *ibid.*, 112-139.,
De bijbel uit de grondtekst vertaald, Willibrordvertaling,
Boxtel 1980, 527-544., Réau 1956, 329-330, 332.

afb. 8. Judith en Holofernes. Cat. nr. 5.

bordje met Jezus en de Samaritaanse vrouw.

Cat. nr. 6.

witbakkende klei, tinglazuur met blauwe tekening.

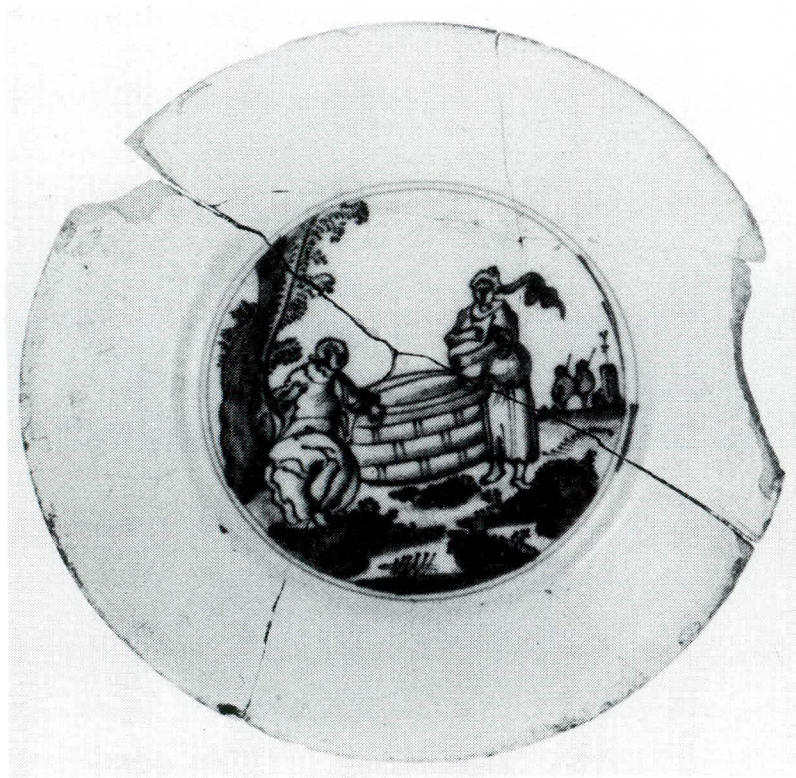
ø 22,2 cm. H: 3,5 cm.

XVIII.

vindplaats: Oude Noord. beerkuil.

reg. nr. ON/04/00/32/04.

Op het bordje is Jezus zittend afgebeeld bij een ronde waterput. Achter hem staat een boom. Rechts van de put ziet men de Samaritaanse vrouw. Met haar armen omklemt ze een kruik die op de rand van de put staat. Op de achtergrond is een stad weergegeven. Ook zijn er twee figuurtjes te zien die mogelijk een staf in de hand dragen.

afb. 9. Jezus en de Samaritaanse vrouw. Cat. nr. 6.

Verschillende interpretaties van de voorstelling lijken mogelijk. Afgebeeld zou kunnen zijn hoe Abimelech, de knecht van Abraham, bij de bron Rebecca tegenkomt en haar uitkiest als vrouw voor Izaäk, de zoon van zijn meester Abraham (Genesis 24: 1-67). Essentieel is hierbij dat Rebecca ook de kamelen van Abimelech te drinken gaf toen zij naar de bron kwam om water te putten. Aangezien op het bordje geen kameel is afgebeeld, is waarschijnlijk de -overigens veel bekendere- geschiedenis van Jezus en de Samaritaanse vrouw afgebeeld (Johannes 4: 1-42). De twee figuurtjes op de achtergrond zouden dan de discipelen kunnen zijn die naar de stad waren gegaan om voedsel te kopen. Jezus wachtte op hen bij de waterput en vroeg aan een vrouw die daar kwam putten om hem wat te drinken te geven. De vrouw was daar zeer verbaasd over omdat Joden nooit omgingen met Samaritanen. Zij voelden zich daar te verheven voor. Ze werd nog verbaasder toen Jezus zei dat hij zelf water kon geven, waarvan men nooit meer dorst zou krijgen. Hij bedoelde hier zijn heilsleer mee. Door zijn dood aan het kruis zou hij de mensheid verlossen van zonde en dood. Jezus openbaarde de vrouw dat hij de Verlosser, de Messias was. Bovendien bleek hij haar hele levensgeschiedenis te kennen. De vrouw ging naar de stad om te vertellen wie zij ontmoet had en vele Samaritanen kwamen tot geloof.

roodbakkende klei.

± 7 x 7,5 cm.

Antwerpen, XVI.

vindplaats: Catharijneconvent. schouw van refter, Z-muur.

reg. nr. 1975-8-11/cb 12.1.

Alleen het linkergedeelte van de haardsteen is bewaard gebleven. Het fragment is gevonden in de grote haard van de refter van het Catharijneconvent (de grote benedenzaal). De voorstelling is in een zeer brede lijst gevat. Links is een hert afgebeeld met een kruis tussen zijn geweitakken. Er springt een hond tegen het hert op. Rechts van de hond knielt Hubertus neer.

St. Hubertus was een edelman die zich bekeerde tot het Christendom toen het hert waarop hij jacht maakte, een kruis in zijn gewei bleek te hebben. Hij werd een volgeling van de bisschop van Maastricht, de heilige Lambertus. Na diens dood in 708 volgde Hubertus hem op en verplaatste de bisschopszetel naar Luik. Hubertus is schutspatroon van de jagers. (1).

Uit andere haardstenen met afbeeldingen van St. Hubertus blijkt dat van de hier beschreven steen, het gedeelte ontbreekt waarop het paard van de heilige, en mogelijk een tweede hond zijn weergegeven. (2).

De behoefte aan haardstenen kwam op toen men het haardvuur, dat men eerst in het midden van de woonruimte stookte, ging verplaatsen naar een van de wanden. In de houten huizen van de middeleeuwen moesten zowel de schoorsteen als de muur waartegen het vuur werd aangemaakt, van steen zijn vanwege het brandgevaar. Aanvankelijk gebruikte men gewone bakstenen voor dit doel, maar naarmate de welvaart steeg kwam het in zwang om een van de platte zijden van de stenen te versieren met een reliëf. Het reliëf kwam tot stand doordat men met een

houten stempel in de klei van de reeds gevormde stenen drukte, voordat men ze ging bakken. Dit gebeurde vermoedelijk vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw.

De voorstellingen op de haardstenen konden van decoratieve of heraldische aard zijn. Ook heiligen en evangelisten werden afgebeeld. Vaak werden er series gemaakt waarvan de verschillende stenen tesamen een bijbels of apocrief verhaal uitbeeldden. De serie Susannastenen is hiervan een goed voorbeeld (zie Cat. nr. 8). De haardstenen waren niet erg praktisch want ze waren moeilijk schoon te houden en door roetaanslag werden de voorstellingen vrij gauw onherkenbaar. Nadat men omstreeks 1625 was overgegaan tot het vervaardigen van tegels met tinglazuur en gietijzeren haardplaten, raakten haardstenen dan ook snel in onbruik.

(1) Huyghebaert 1949., Timmers 1978, nr. 736. (2) Voor een meer complete afbeelding, waarschijnlijk niet van hetzelfde stempel, zie: Cat. Antwerpen 1982, 182, afb. 437 en Clarijs 1970, 30. (3) Hollestelle 1959, 257-278., Hollestelle 1970, 316-323., Hollestelle 1976, 75., Hollestelle 1981, 360-367.

afb. 10. St. Hubertus. Cat. nr. 7.

haardstenen met het verhaal
van de kuise Susanna.

Cat. nr. 8.

acht stenen, roodbakkende klei.

± 15 x 11 x 5 cm.

Antwerpen, XVIb.

vindplaats: Bemuurde Weerd Oostzijde 23. Haard N - muur.

stenen vermetseld achter andere haardstenenpartij.

reg. nr. BW/1983/11-25/LV 01 t/m 08.

A. Susanna wordt voorgeleid voor de rechter.

1. Susanna, die midden op de steen is afgebeeld, wordt geflankeerd door de twee oudsten, die te herkennen zijn aan hun geruite kleding. Zij hebben haar voor de zetel geleid waarop de rechter gezeten is die over haar moet oordelen. Hij is rechts van Susanna en de oudsten uitgebeeld. Naast de twee oudsten staan twee soldaten.

2. De tweede steen met dit tafereel heeft veel weg van de eerste. Het enige verschil in compositie is dat Susanna op deze steen vastgehouden wordt door twee soldaten.

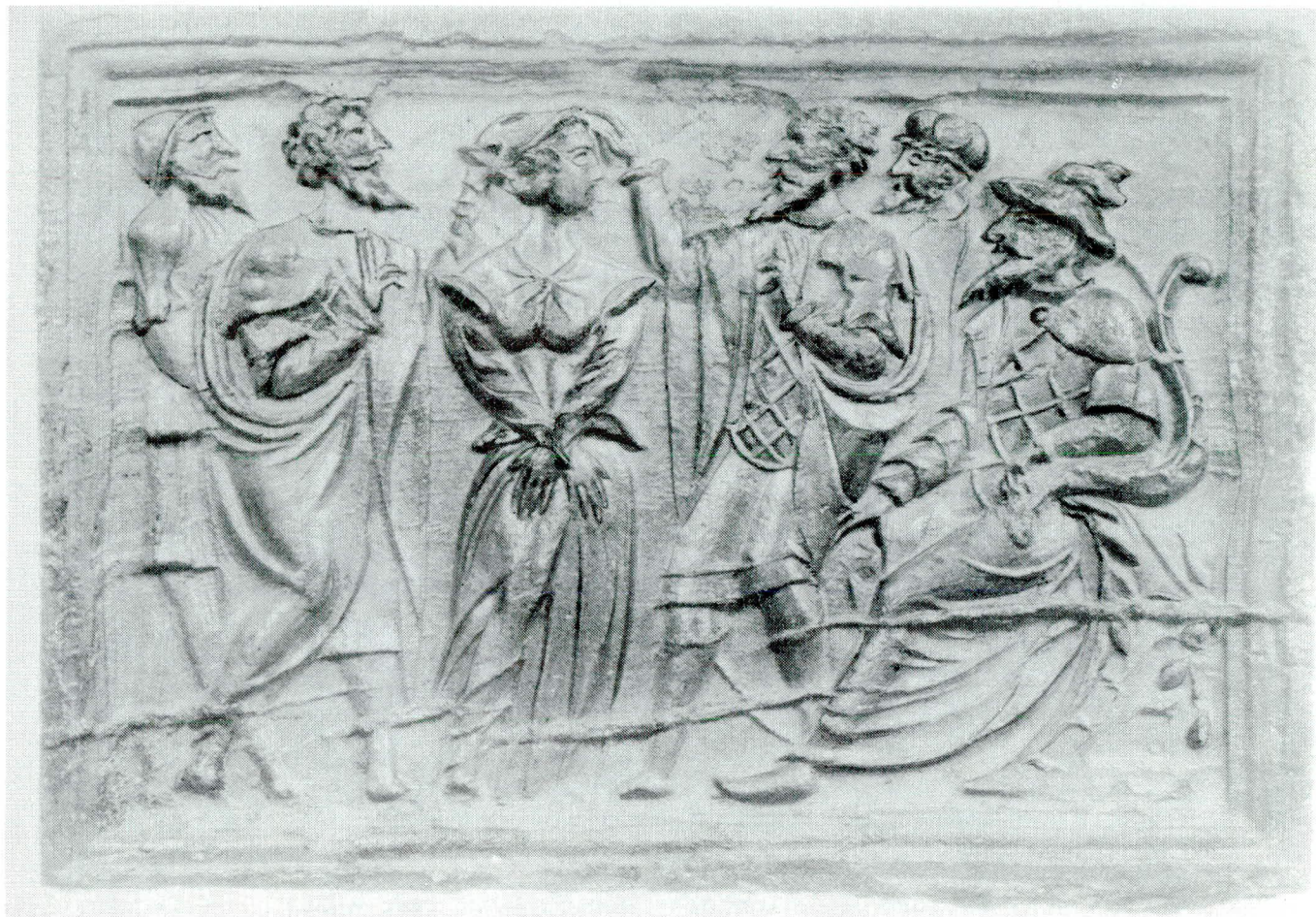
Een van de oneerlijke oudsten staat links van dit groepje afgebeeld. Of de figuur die naast de rechter is uitgebeeld een van de twee oudsten is, is niet te zien.

B. Daniël voorkomt dat Susanna gestenigd wordt.

Links op de haardsteen is de jonge Daniël afgebeeld met opgeheven armen. Rechts van hem staat op enige afstand een groep van zes mensen waarvan Susanna het middelpunt vormt. Ze wordt meegevoerd door twee soldaten. Helemaal rechts is een kind uitgebeeld dat een mand met stenen draagt.

C. Daniël ondervraagt de beide oudsten afzonderlijk.

Een van de oudsten wordt voor de rechter, rechts op de haardsteen afgebeeld, geleid. Hij wordt vastgehouden door soldaten. Voor de zetel van de rechter staat Daniël, die de oudste ondervraagt. Verscheidene andere personen zijn weergegeven.

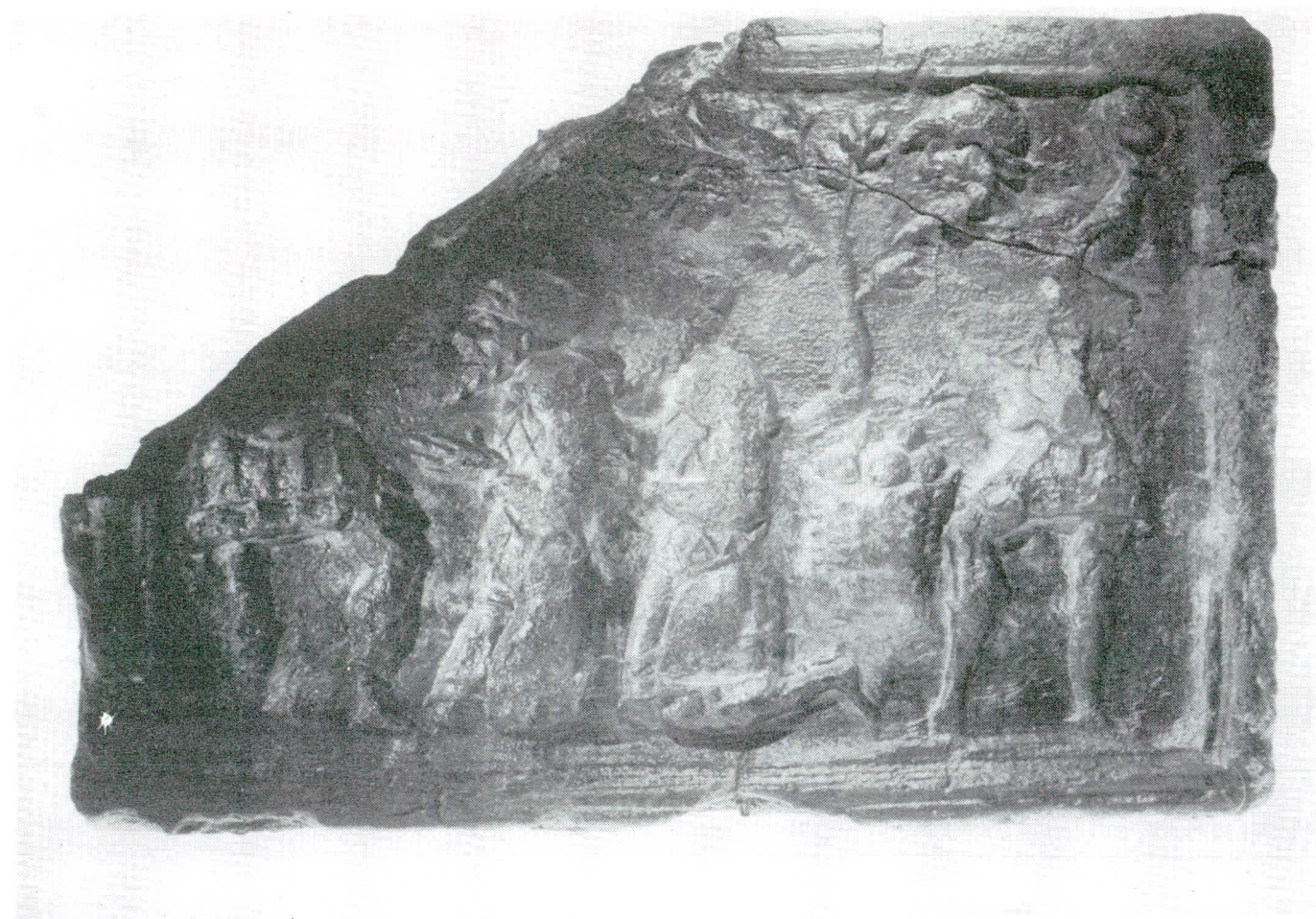
afb. 11. Susanna voor de rechter. Cat. nr. 8 A.

afb. 12. Daniël voorkomt Susanna's steniging. Cat. nr. 8 B.

afb. 13. ondervraging door Daniël. Cat. nr. 8 C.

afb. 14. steniging der oudsten. Cat. nr. 8 D.

D. steniging der oudsten.

Van de steen ontbreekt de linkerbovenhoek. Alleen de onderste helft van de soldaat die links op de steen was afgebeeld, is hierdoor nog aanwezig. Rechts van hem zijn de beide oudsten knielend weergegeven. Achter hen staat onder een boom een mand met stenen. Rechts van deze mand is een soldaat afgebeeld die op het punt staat een steen te werpen. (1).

Het Susannaverhaal komt -evenals het verhaal over Judith- voor in de boeken die sinds het concilie van Trente in 1546 (dwz. ongeveer ten tijde van de vervaardiging van de haardstenen) in de katholieke bijbel opgenomen werden als "deuterocanoniek", en in de protestantse kerk "apocrief" d.i. "verborgen" genoemd werden.

In het dertiende hoofdstuk van Daniël wordt beschreven hoe twee oudsten, die aangesteld waren als rechters, Susanna de vrouw van de rijke Jojakim van Babylon proberen te verleiden. Dit lukt hun evenwel niet en als wraakneming beschuldigen de rechters haar valselyk van overspel. Susanna wordt ter dood veroordeeld omdat de oudsten op de grond van hun positie eerder geloofd worden dan Susanna (haardsteen A1 en 2.). Terwijl ze al naar de plaats gevoerd wordt waar het vonnis voltrokken zal worden, roept de jonge Daniël de mensen op om de zaak toch beter te onderzoeken voor men een onschuldige zou veroordelen (haardsteen B.). De rechters dragen hem op om de oudsten te ondervragen. Daniël laat de twee oudsten van elkaar scheiden en stelt hun ieder afzonderlijk dezelfde vraag: (haardsteen C.). "Onder welke boom pleegde Susanna overspel?". Als de eerste oudste daarop antwoordt: "Onder een mastiekboom". en de tweede: "Onder een eik". blijkt hun leugenachtigheid. Susanna wordt vrijgesproken en de twee oudsten worden veroordeeld tot de straf die ze Susanna hadden toebedacht. (haardsteen D.). (2).

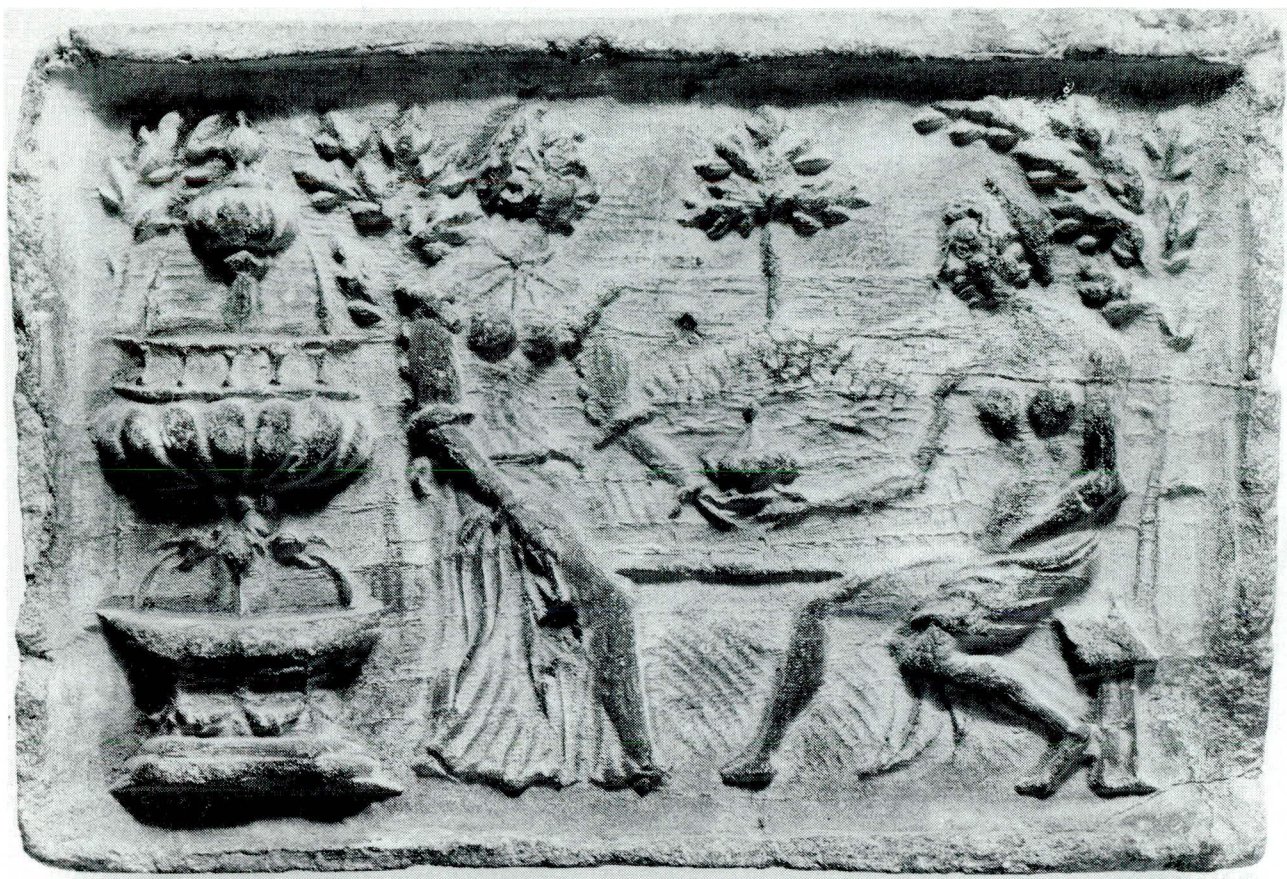
Volgens Johanna Hollestelle bestond de serie Susannastenen uit zes taferelen. Waarschijnlijk is dit niet juist. Aan de Bemuurde Weerd zijn slechts vier verschillende taferelen ge-

vonden, hoewel een van de scenes in twee verschillende uitvoeringen aanwezig was (Cat. nr. 8 A 1 en 2) en er van een andere scene vier stenen afkomstig van hetzelfde stempel waren (Cat. nr. 8B).

Bij onderzoek in het Centraal Museum te Utrecht werden er nog drie andere scenes gevonden die tot het Susannaverhaal behoren. Hieruit kan men de conclusie trekken dat de serie bestond uit tenminste zeven verschillende stenen met de volgende taferelen: 1. Susanna in bad. 2. Susanna wordt benaderd door de oudsten. 3. Susanna voorgeleid voor de rechter. 4. Daniël voorkomt dat Susanna gestenigd wordt. 5. Daniël ondervraagt de beide oudsten afzonderlijk. 6. De oudsten worden weggvoerd naar de plaats van steniging. 7. Steniging der oudsten.

Aan de hand van een haardsteen in het Arnhems Gemeentemuseum kan men komen tot een zekere datering van de haardstenen. Voor deze haardsteen, waarop de steniging van de beide oudsten is afgebeeld, is waarschijnlijk hetzelfde stempel gebruikt als voor de hierboven beschreven steen met dezelfde voorstelling. (Cat. nr. 8D). Aan de zijkant van de steen te Arnhem bevindt zich een ingekrast jaartal 1532. (3).

(1) Hoekstra 1984, 100-103. (2) Apocriefe boeken 1975, De geschiedenis van Susanna, Daniël hoofdstuk 13, 273-276., Réau 1956, 393-397. (3) Hollestelle 1959, 260-261, 274, afb. 7 en 8.

afb. 15. Susanna in bad. Centraal museum, Utrecht.

afb. 16. Susanna benaderd door de oudsten. Centraal Museum, Utrecht.

afb. 17. de oudsten weggevoerd voor steniging. Centraal Museum, Utrecht.

haardstenen met de evangelisten
Matthéüs en Johannes.

Cat. nr. 9

roodbakkende klei.

15,5 x 11 x 5 cm.

Antwerpen, XVib.

vindplaats: Bemuurde Weerd Oostzijde 23. haard N - muur.

stenen vermetseld achter andere haardstenenpartij.

reg. nr. BW/1983-11-25/LV 09 en 10.

A. Matthéüs.

De voorstelling is evenals die van de evangelist Johannes, gevat in een lijst. Op een rots aan de rechterkant van de afbeelding zit de evangelist te schrijven met gekromde rug. Naast hem staat een gevleugelde mens die hem aankijkt. Links van deze figuur zijn enige heuveltjes afgebeeld waarop een boom staat.

afb. 18. Matthéüs en de engel. Cat. nr. 9 A.

afb. 19. Johannes en de adelaar. Cat. nr. 9B.

B. Johannes.

Iets links naast het midden van de afbeelding zit de evangelist. Hij is afgebeeld en profiel naar rechts en zit evenals Matthéüs te schrijven. Voor hem staat de adelaar, de kop naar Johannes toegewend. In zijn snavel houdt hij twee zakjes aan een koord: een inktpot en een pennekoker. Twee bomen, een aan de linker, de andere aan de rechterzijde van de afgebeelde figuren en een varenachtige plant tussen hen in, completeren het geheel. (1).

De vier evangelisten die de eerste vier boeken van het Nieuwe Testament hebben geschreven worden altijd met dezelfde symbolen afgebeeld, waardoor ze van elkaar te onderscheiden zijn. Matthéüs wordt afgebeeld met een gevleugelde mens, Marcus met een leeuw, Lucas met een os en Johannes met een adelaar. Deze symbolen zijn afkomstig uit het visioen van Ezechiël 1: 5-11, en uit de Apocalyps of Openbaring 4: 6-8. Zij werden in de loop der tijd geassocieerd met de evangelieën en als gevolg daarvan met de evangelisten. Op de haardstenen werden alle vier de evangelisten uitgebeeld. In het Centraal Museum te Utrecht kan men de complete serie zien. De afbeelding met de evangelist Matthéüs is echter afkomstig van een ander stempel dan de hierboven beschrevene. De verschillen blijven beperkt tot de details. (2).

(1) Hoekstra 1984, 100-103. (2) Timmers 1978, nr. 102, 645, 747, 778.

roodbakkerende klei.

15,5 x 11 x 6 cm.

Antwerpen, XVIB.

vindplaats: Lange Rozendaal 29. Uit stookplaats op verdieping.

Achter strijkbalk O-muur.

reg. nr. LR/1983 no 29-LV/01 en 02.

De voorstelling is niet in een omlijsting geplaatst. De heilige Joris, gezeten op een steigerend paard, stoot zijn lans in de muil van een monster dat op zijn rug ligt. Op de achtergrond is naast het hoofd van het paard een geknielde figuur te zien die de armen -waarschijnlijk biddend- omhoog heft. Dit is de koningsdochter die gered moet worden door het doden van de draak.(1).

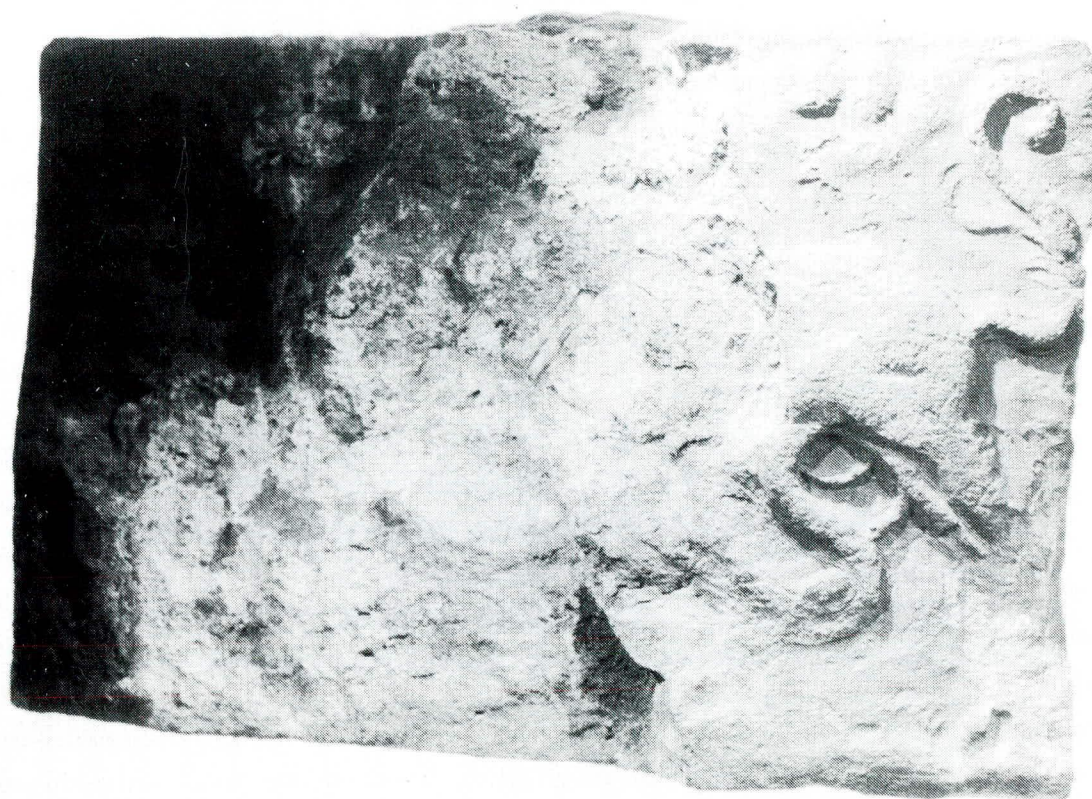
Joris, ook wel de Georgius genaamd, zou een hooggeplaatst militair geweest zijn die onder de keizer Diocletianus in Cappadocië de marteldood stierf. Vanaf de elfde eeuw wordt de strijd tegen de draak in zijn levensverhaal opgenomen. Deze draak kreeg van de bevolking in zijn omgeving iedere dag een paar schapen te eten. Dit werd gedaan om hem rustig te houden. Na een tijd raakten de schapen op en ging men er toe over om door het lot een kind aan te wijzen om de draak mee te voeden. Toen Joris door deze streek kwam was het lot juist op een koningsdochter gevallen en Joris besloot de draak te doden, wat hem lukte.(2).

Het verhaal van de strijd tegen de draak komt ook bij andere heiligen voor en beeldt de strijd tussen goed en kwaad uit.

(1) Hoekstra 1984, 129, 130. (2) Timmers 1978, nr. 720.

afb. 20. St. Joris, linkerzijde. Cat. nr. 10.

afb. 21. St. Joris, rechterzijde. Cat. nr. 10.

tegels met het verraad in de hof
van Gethsémané.

Cat. nr. 11.

witbakkende klei, tinglazuur met paarse tekening.

12,7 x 12,8 cm.

XVIII.

vindplaats: Achter Clarenburg. kelder, bij Z - muur.

reg. nr. AC 20-1-75 vertrek III.

Het hoekornament van de tegel bestaat uit spinnetjes, waarvan er nog drie bewaard gebleven zijn. Op de tegel is een cirkelvorm aangebracht waarbinnen de afbeelding zich bevindt.

afb. 22. het verraad van Judas. Cat. nr. 11.

Ongeveer in het midden van de cirkel ziet men Christus, herkenbaar aan zijn stralennimbus. Hij wendt zijn lichaam naar rechts en steekt zijn armen vooruit. Tegelijkertijd draait hij zijn hoofd om naar Judas die hem een kus geeft. Judas draagt in zijn rechterhand de zak met zilverlingen. Rechts van Christus is een groepje soldaten te zien met helmen en gewapend met lansen. Een van hen bindt de handen van Christus met een touw en een andere soldaat draagt een grote lantaarn. Links van Judas is op de achtergrond te zien hoe een man, iemand die op de grond ligt te lijf gaat met een zwaard. Een soldaat met een speer die achter hem staat lijkt dit te willen verhinderen. Hier is weergegeven hoe Petrus het oor van Malchus afslaat.

Christus werd gevangen genomen in de hof van Gethsémané, doordat Judas, een van zijn discipelen, de overpriesters en schriftgeleerden die hem wilden kruisigen, verraden had dat Jezus daar zou zijn met zijn leerlingen. Judas had voor zijn verraad dertig zilverlingen als beloning gekregen. Om de soldaten duidelijk te maken wie ze grijpen moesten gaf Judas Christus een kus. Een van de discipelen, Petrus, verzette zich tegen gevangennamen en sloeg Malchus, de slaaf van de hogepriester een oor af. Christus keurde het gebruik van het zwaard echter niet goed. Volgens evangelist Lucas raakte Jezus daarna het oor aan en genas het. In de andere drie evangelieën wordt het oor niet genezen hoewel het afslaan van het oor wel vermeld wordt.

Het is heel lang de gewoonte geweest het verraad van Judas en het afslaan van het oor van Malchus op eenzelfde voorstelling weer te geven. Al op veertiende-eeuwse Franse miniaturen komt men deze combinatie tegen.

In de zeventiende eeuw ging men in plaats van haardstenen, haardplaten van gietijzer en geglazuurde tegels gebruiken voor de achterwand van de stookplaats. Het voordeel van tegels was dat ze gemakkelijker schoongehouden konden worden en dat de voorstelling beter zichtbaar bleef. Er werden tegels ver-

vaardigd met allerlei soorten voorstellingen, o.a. kinderspelen en schepen. Bijbelse taferelen kwamen vanaf de zeventiende eeuw voor en bereikten hun grootste populariteit in de achttiende eeuw. De afbeeldingen werden ontleend aan prenten en geïllustreerde bijbels. De prenten van Pieter Hendriks Schut (1619- na 1660) naar werken van beroemde meesters werden hiervoor veel gebruikt. (1).

De voorstellingen werden op de reeds éénmaal gebakken en wit gemaakte tegel aangebracht met behulp van een z.g. spons. Dit is een tekening waarvan de lijnen doorgeprikt waren. Men legde de spons op de tegel, en bestoof deze met houtskoolpoeder, zodat zwarte stippen op de witte tegel terecht kwamen. Hierna kon men de lijnen natrekken met blauw of paars en eventueel andere kleuren of schaduwen aanbrengen. (2).

(1) Clarijs 1970, 95-105., De Jonge 1971, 50-52. (2) Korf 1960, 14, 15.

rood aardewerk.

6,5 x 4 cm.

XV.

vindplaats: Korte Nieuwstraat. put N.

reg. nr. KN/04/05/00/-N.

Maria is weergegeven aan de rechterzijde van het beeldje. Zij is gezeten op een troon met puntig baldakijn en heeft Jezus op haar schoot. Links van haar zijn de drie koningen afgebeeld. Een van hen knielt en biedt het kind zijn geschenken aan. De andere twee zijn frontaal uitgebeeld. Zij staan stijf naast elkaar en houden hun geschenken in hun handen.

afb. 23. driekoningen, voorzijde. Cat. nr. 12.

afb. 24. driekoningen, achterzijde. Cat. nr. 12.

De achterzijde van het beeldje bestaat uit een sokkel met noppen. De zetel van Maria heeft aan de zijde van het beeldje de vorm van een stadspoort, met een puntdak en drie raampjes. Daaronder bevindt zich een doorgang met een rondboog. Rechts hiervan ziet men twee van de drie koningen op de rug. Voor en achterzijde zijn niet op dezelfde hoogte tegen elkaar aangebakken. De achterzijde zit hoger dan de voorzijde.

Voor een verklaring van de voorstelling zie: Cat. nr. 1. Ook op dit beeldje kan men de toren -ook al ziet hij er niet erg beschadigd uit- opvatten als de ruïne van het Oude Verbond.

kleine beeldjes.

Cat. nr. 13.

wit aardewerk.

± 6 cm.

Utrecht, XVB.

vindplaats: Strosteeeg/Putsteeg. beerput L.

reg. nr. 1974-3-7/L6-00.

A. Christuskind.

± 5,8 cm.

Christus is weergegeven als een naakte baby en houdt een vogeltje in zijn handen. Het beeldje heeft geen voetstuk. (1)

afb. 25. Christuskind en Maria met kind. Cat. nr. 13 A en B.

Mogelijk is het vogeltje in Jezus' handen de Heilige Geest in de gedaante van een duif. De vogel kan echter ook verwijzen naar de legende waarin verhaald wordt hoe Christus als klein kind vogeltjes van klei tot leven gewekt zou hebben. In het Rijksmuseum Amsterdam bevindt zich een soortgelijk Christuskindje, dat niet compleet meer is. Evenals vele andere beeldjes van wit aardewerk werd het Amsterdamse beeldje aan het eind van de vorige eeuw in de stadswallen van Utrecht gevonden.

afb. 26. St. Catharina en St. Barbara. Cat. nr. 13 C en D.

B. Maria met kind.

± 6 cm.

Maria is afgebeeld op een klein onbewerkt voetstukje. Ze heeft lang haar, een mantel en een kroon. Op haar rechterarm draagt ze haar kind en ze toont hem met haar linkerhand een ronde vrucht. Het Christuskind is gekleed in een lang gewaad dat openvalt vanaf zijn middel.

C. St. Catharina.

± 5,5 cm.

Op een onbewerkt voetstuk bevindt zich een beeld van de heilige Catharina. In haar linkerhand draagt zij een opengeslagen boek. Aan haar rechterzijde zijn een gebroken rad en een zwaard afgebeeld.

Catharina was een wijze vrouw die eens vijftig heidense wijsgeren in twistgesprek overwon. Zij werd in 306 of 307 door keizer Maxentius gedood omdat zij Christen was. Ze zou gemarteld worden tussen vier raderen met scherpe punten. Een engel vernielde echter het martelwerktuig. Hierop werd Catharina onthoofd. Zij was in de middeleeuwen een van de populairste heiligen en er worden dan ook zeer veel afbeeldingen van haar gevonden. Zij is onder meer patrones van wijsgeren en wagemakers.(2)

D. St. Barbara.

± 5,5, cm.

Ook de heilige Barbara is afgebeeld op een glad voetstukje. Op haar linkerhand draagt zij een toren met drie ramen.

Barbara werd door haar heidense vader opgesloten in een toren om te voorkomen dat zij christen zou worden. Dit gebeurde evenwel toch. Haar vader merkte de bekering van zijn dochter op toen zij drie vensters wilde hebben in het nieuwe vertrek dat aan haar toren werd gebouwd. Deze drie vensters moesten de Heilige Drieëenheid symboliseren. Omdat Barbara haar geloof niet op wilde geven werd zij door haar vader onthoofd.

Direct daarop werd hij gestraft doordat hij getroffen werd door een bliksemschicht. Barbara is patrones van klokkenluiders en -gieters. Zij werd aangeroepen als bescherming tegen een onverwachte dood. (3)

Wit aardewerken beeldjes werden vervaardigd met behulp van mallen. Men plaatste voor- en achtermal van een beeldje tegen elkaar aan, drukte de klei erin en liet die drogen. Daarna nam men het beeldje uit de mal om het in de oven te bakken.

Het is niet duidelijk wat de functie van de beeldjes was. Het meest waarschijnlijk lijkt dat men een beeldje bij zich droeg als amulet.

Men bakte de beeldjes van een kaoliënrijke en ijzerarme kleisoort, die in later tijd gebruikt werd voor het maken van pijpen. Vandaar dat men de klei pijpjarige is gaan noemen. De benaming pijpjarige beeldjes is eigenlijk niet juist, omdat de pijp waarmee men tabak kon roken, in Europa nog niet bekend was toen men de beeldjes begon te vervaardigen.

In Utrecht zijn zeer veel beeldjes van wit aardewerk gevonden. Niet alle zijn in een christelijke context te plaatsen. Aan de Strosteege/Putsteeg -waar in 1974 is opgegraven- heeft waarschijnlijk een maker van beeldjes gewoond omdat, naast vele beelden en beeldjes, daar ook mallen gevonden zijn. (4)

(1) Hoekstra 1979, 25-30. (2) Timmers 1978, nr. 754. (3) *ibid.*, nr. 637. (4) Baart 1977, 472-475., Caron 1982, 17-21., Cat. Amsterdam 1973, nr. 11, nr. 868., Cat. Zwolle 1980, 77., Friederich 1967., Graas 1983, 223-228., Leeuwenberg 1950, 73-75, 81-84, 189-192., Oost 1982, 83-84, afb. 382-385., Van Vlijmen 1982, 12-16.

wit aardewerk.

6,5 cm.

XVd.

vindplaats: Jan Meyenstraat.

reg. nr. J.M. 1116.

Op een zeshoekig voetstukje staat een beeldje van Catharina. Het voetstuk bestaat uit drie verdiepingen. Het onderste gedeelte is niet bewerkt. De middelste rand heeft aan de voorzijde een driedeling van twee diepe nissen aan de buitenzijden en een middengedeelte met drie kleine nisjes, waarvan de middelste hoger is dan de twee buitenste. Aan de achterzijde van het beeldje is het voetstukje identiek. Het beeldje zelf staat op een onbewerkte rand. Het hoofd van Catharina

ontbreekt. Toch is zij nog te herkennen aan haar attributen: het opengeslagen boek, het rad en het zwaard. Bijzonder is dat het zwaard dwars door het middelpunt van het rad steekt.

Dit beeldje van Catharina lijkt, wat betreft de details, zeer sterk op een Utrechts beeldje in het Rijksmuseum te Amsterdam (inventarisnummer K. O. G. 1272 e) maar het is ongeveer een centimeter groter. (1)

(1) Cat. Amsterdam 1973, 500, Cat. nr. 876.

afb. 27. St. Catharina. Cat. nr. 14.

fragment St. Ursula.

Cat. nr. 15.

wit aardewerk.

4,5 x 2,5 cm.

XVd.

vindplaats: Dorstige Harthof. Afvalkuil.

reg. nr. DH/01/04/00/07/51.

Een deel van de voorzijde van het beeldje is bewaard gebleven. Het heeft, evenals het beeldje van Catharina (Cat. nr. 14) een voetstukje met op de bovenste rand een indeling in grote en kleine nissen. Op dit voetstukje zijn een paar bidende figuren afgebeeld die schuilen onder een mantel, waarvan alleen het onderste gedeelte over is.

afb. 28. St. Ursula. Cat. nr. 15.

Omdat het bovenste deel van het beeldje ontbreekt, is niet meer met volledige zekerheid te zeggen of het beeldje een St. Ursula of een schutsmantelmadonna voorstelt. De mantel van St. Ursula omvat de maagden die met haar op reis waren. Soms wordt tevens paus Cyriacus met zijn gevolg onder de mantel afgebeeld. De schutsmantelmadonna is gekroond en draagt het Christuskind op haar arm, terwijl onder haar mantel de gelovigen schuilen. Dit thema kwam niet veel voor en genoot slechts in Duitsland enige bekendheid. Men neemt aan dat alleen populaire heiligen in serie vervaardigd werden, zoals dit gebeurde met de kleine wit aardewerken beeldjes. Het ligt daarom voor de hand om te veronderstellen dat men hier een afbeelding van St. Ursula voor zich heeft.(1)

Ursula was de legendarische dochter van een koning van Brittannië. Zij zou trouwen met een heidense prins maar zij wilde dat hij zich tot het Christendom zou bekeren. Ook wilde ze een pelgrimstocht naar Rome ondernemen met elfduizend maagden. In Rome werd het gezelschap ontvangen door paus Cyriacus die Ursula en haar maagden op de terugweg vergezelde. In Keulen werden zij echter vermoord door de Hunnen.

(1) Timmers 1978, nr. 364 en 823.

wit aardewerk.

8,5 cm.

Utrecht, XVd.

vindplaats: Strosteeeg/Putsteeg. beerput L.

reg. nr. 1974-3-7/L6-x.

Het beeldje van een bisschop, te herkennen aan zijn kleding, staf en boek, helt zwaar over naar rechts op zijn, met horizontale lijnen versierde voetstukje. Het hoofd van de bisschop ontbreekt. Op de staf die hij in zijn linkerhand houdt is de nodus (dit is de "knop" van de staf) nog aanwezig. In zijn linkerhand heeft hij een opengeslagen boek. Van de achterzijde van het beeldje ontbreekt het onderste gedeelte.

Mogelijk is het beeldje uit dezelfde mal afkomstig als het beeldje K.O.G 1272 g. in het Rijksmuseum Amsterdam. Dit beeld heeft ook geen hoofd meer. De nodus van de staf ontbreekt, wat niet het geval is met het beeldje uit de Strosteeeg/Putsteeg. De afmetingen van beide beeldjes zijn hetzelfde. (1)

Aan het eind van de vorige eeuw werd het beeldje uit Amsterdam samen met vele andere wit aardewerken beeldjes die nu in het Rijksmuseum Amsterdam zijn, gevonden in de stadswallen van Utrecht.

(1) Cat. Amsterdam 1973, 500, Cat. nr. 878.

afb. 29. bisschopje. Cat. nr. 16.

fragment van een crucifix.

Cat. nr. 17.

wit aardewerk.

8,5 x 4,5 cm.

XVd.

vindplaats: Zilverstraat. voorhuis profiel. stookplaats.

reg. nr. ZI/1980-11-11/08.

afb. 30. crucifixfragment. Cat. nr. 17.

Van de crucifix zijn het onderste gedeelte van de lendendoek en de benen tot en met de kuit bewaard gebleven. Een fragment van het kruis is zichtbaar achter het lichaam.

In de eerste eeuwen na het ontstaan van het Christendom werd de kruisiging van Christus nooit uitgebeeld. Dit kwam doordat de kruisiging beschouwd werd als een zeer vernederende straf, bestemd voor de grootste misdadigers. Pas nadat deze straf was afgeschaft en nadat de kerk zich een plaats had veroverd in de samenleving, dwz. na 313, begint men met het uitbeelden van Christus' kruisiging. Hierna wordt het een van de meest uitgebeelde thema's in de christelijke kunst.

A1. wit aardewerk.

± 19,5 x ± 10 cm.

Utrecht, XVd.

vindplaats: Strosteeeg/Putsteeg. bij aanzet muur huis V.

reg. nr. 1974-3-1/SL 12-2.

Slechts het onderste deel van het beeld is bewaard gebleven. Dit gedeelte bestaat uit een gewaad dat in soepele plooien neervalt. Het voetstuk is zeshoekig van vorm en een smalle lijst verdeelt het in twee horizontale randen. De onderste rand is aan de voorzijde van het beeld versierd met rozetten

omgeven door noppen. De achterzijde is onbewerkt. De bovenste rand wordt gevormd door een middengedeelte met drie ondiepe nissen, waarvan de middelste iets hoger is dan de twee buitenste. Het middengedeelte wordt aan beide zijden geflankeerd door een diepe nis, die afgesloten wordt met een zuiltje. De achterzijde van het beeld is op gelijke wijze bewerkt.

Aan de plooival van de kleding is te zien dat de afbeelding van een vrouwelijke heilige op het voetstuk gestaan moet hebben. Omdat er eventueel geen attributen meer zijn, dwz.: voorwerpen waaraan men de heilige herkennen kan, is het niet mogelijk om te zeggen wie er weergegeven is.

afb. 31. fragment van heiligenbeeld. Cat. nr. 18 A1.

A2. wit aardewerk.

max. 14 x 7 cm.

Utrecht, XVd.

vindplaats: werfkelder Oude Gracht 245, bij haardplaats.

reg. nr. geen.

Het fragment is uit dezelfde mal afkomstig als Cat. nr. 18

A1. Een deel van het gewaad van de heilige en van het voetstuk zijn nog aanwezig. In tegenstelling tot nr. A1 heeft dit beeld aan de achterzijde een dwarsverbinding met een gat. Men zou hieruit af kunnen leiden dat het beeldje nooit vrijstaand is geweest, maar dat men alleen een voorzijde heeft gebruikt.

afb. 32. voorzijde van heiligenbeeld. Cat. nr. 18 A2.

afb. 33. achterzijde van heiligenbeeld. Cat. nr. 18 A2.

om aan een wand of iets dergelijks te bevestigen.

B. wit aardewerk.

± 12 x 9,5 cm.

XVd.

vindplaats: Vissersplein. put 2.

reg. nr. VP/01 B/06(07)/00/-B/02.

Het fragment vertoont grote gelijkenis met het hierboven beschreven voetstuk. (Cat. nr. 18 A1). Een groot verschil is dat de beide buitenste vlakken van de bovenste rand doorbroken zijn. Het plateau waarop de heilige zich bevond wordt aan de buitenzijde ondersteund door twee dubbele zuiltjes.

De onderste rand van het voetstuk is onbewerkt en vrij smal. Van de afgebeelde heilige is nauwelijks iets overgebleven. Men kan op grond van de restanten niet bepalen of de heilige een man of een vrouw was.

afb. 34. voetstuk van heiligenbeeld. Cat. nr. 18 B.

architectuurfragment, wit aardewerk.

Cat. nr. 19.

wit aardewerk.

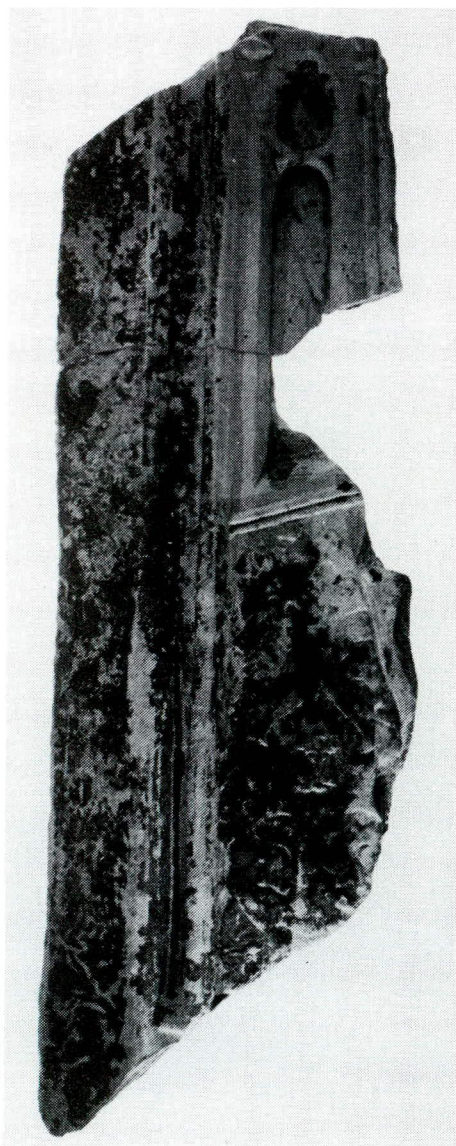
21 x 6,5 cm.

XVd.

vindplaats: Dorstige Harthof. afvalkuil in profiel.

reg. nr. DH/02/03/00/01/02.

Het fragment, vermoedelijk een deel van een voorstelling met heilige of bijbelse figuren, bestaat aan de linkerzijde uit

afb. 35. architectuurfragment. Cat. nr. 19.

• een verticaal muurvlak. Rechts hiervan bevindt zich halver-
• wege het fragment een spitsboogvenster met tracering, in per-
spectief weergegeven. Onder het raam is het muurvlak bedekt
• met fleur-de-lis motieven. Rechts hiervan bevindt zich een
verticale, enigszins golvende verhoging waarvan het niet dui-
delijk is of het deel van een menselijke figuur is of
iets anders.

Dergelijke architectuurfragmenten konden gebruikt worden in
reliëfs van wit aardewerk, waarop verschillende religieuze
voorstellingen afgebeeld konden zijn. Een voorbeeld is het
reliëf van Maria met kind, dat zich in het Rijksmuseum het
Catharijneconvent te Utrecht bevindt. (BMH 6141).(1)

(1) Cat. Utrecht 1972, 64, 65, Cat. nr. 84., en Cat. Utrecht
1982, 15, afb. 12.

wit aardewerk.

ø ± 5 cm.

XV-XVI.

vindplaats: Jan Meyenstraat. uit put.

reg. nr. JM/22/00/00/DA/11.

Het onderste gedeelte van het zegel ontbreekt. En profil naar links met de kop omgedraaid is het Lam Gods weergegeven op het zegel. Het kruis en de kruisvlag zijn te zien op zijn rug.

Christus wordt gezien als een lam dat ter slachtbank geleid wordt. Jesaja 53:7 zegt: "Hij werd mishandeld, maar hij liet zich verdrukken en deed zijn mond niet open; als een lam dat ter slachting geleid wordt, en als een schaap dat stom is voor zijn scheerders, zo deed hij zijn mond niet open". Op het moment dat Jezus op Johannes de Doper toekomt, begroet deze hem dan ook met de woorden: "Ziet, het Lam Gods, dat wegneemt de zonden der wereld". (Johannes 1:29). Mede door het voorkomen van het Lam dat geslacht is en aanbeden wordt in de Apocalyps 5:12, werd deze wijze om Christus weer te geven zeer populair.(1)

(1) Timmers 1978, nr. 86.

wit aardewerk.

ø ± 3,5 cm.

XV-XVI.

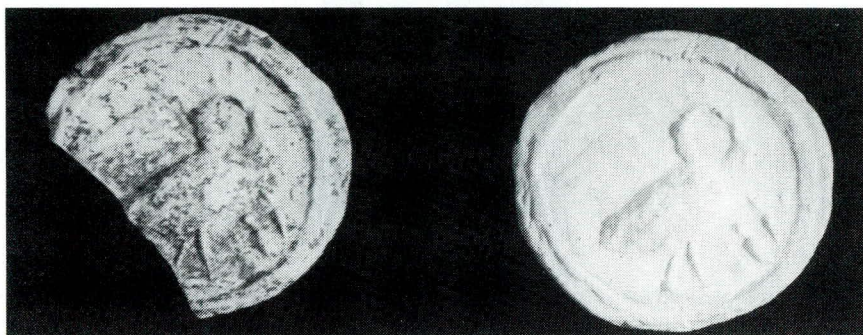
vindplaats: Lauwerecht, terrein Koker. losse vondst.

eigenaar: P. Smiesing.

Een deel van de linkeronderzijde van het ronde zegel is afgebroken. Op het zegel is een pelikaan afgebeeld en profil naar rechts met geheven vleugels. Zij pikt met haar snavel in haar borst. Voor haar is een aantal kleine pelikaantjes afgebeeld.

De pelikaan, die -zoals men geloofde- haar jongen voedt met haar eigen bloed, staat symbool voor de lijdende Christus; die ook zijn bloed liet vergieten om anderen het leven te geven, in zijn geval tot heil van de mensheid. In protestantse kerken, waar afbeeldingen van de lijdende Christus taboe waren, werd vaak de ondersteuning van de lezenaar op de kansel gegoten in de vorm van een pelikaan die in haar eigen borst pikt.(1)

(1) Timmers 1978, nr. 309, 570.

afb. 37. pelikaan, links origineel, rechts copie. Cat. nr. 21.

wit aardewerk.

3,2 cm.

XV-XVI.

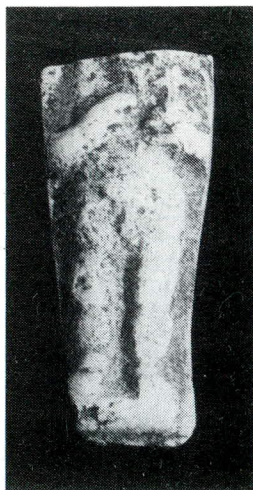
vindplaats: Gageldijk, losse vondst.

eigenaar: P. Smiesing.

En klein naakt Christuskindje dat een wereldbol met daarop een kruis in de linkerhand draagt, is weergegeven in wit aardewerk. Het hoofd van het beeldje ontbreekt. Met zijn rechterhand maakt het Christusfiguurtje een zegenend gebaar.

De bol met kruis, ook wel rijksappel genaamd, is zinnebeeld der wereldheerschappij. Het wordt daarom door wereldlijke heersers als koningen en keizers gebruikt, maar men vindt ook veel afbeeldingen van God en Christus met dit symbool. (zie ook Cat. nr. 30).(1)

(1) Voor soortgelijke beeldjes zie: Graas 1983, 225, 226, afb. 12 en 13.

afb. 38. Christuskindje. Cat. nr. 22.

wit aardewerk.

6 cm.

XVIA.

vindplaats: Gageldijk. losse vondst.

eigenaar: P. Smiesing.

Het hoofd van de Mariafiguur ontbreekt. Maria en kind zijn identiek aan de hierboven beschreven Mariabeeldjes (zie Cat. nr. 13B). Dit beeldje is echter meer afgesleten. Het voetstukje verschilt. Het is zeshoekig en aan boven- en onderzijde bevinden zich uitstekende horizontale lijsten met profilering.

afb. 39. Maria met kind. Cat. nr. 23.

wit aardewerk.

± 8,5 cm.

XVI.

vindplaats: Hema, Steenweg. put E.

reg. nr. 1977-1-13/13-E1.

Het beeldje van Maria met kind is beschadigd: het hoofd van het Christuskind en een gedeelte van Maria's hoofd ontbreken. Maria houdt het kind op haar linkerarm. Onduidelijk is wat voor kleding het kind draagt, hoe Maria's rechterarm is afgebeeld en wat zij in haar rechterhand (?) vasthoudt.

Het voetstukje bestaat uit verschillende lijsten. Er is geen indeling met nissen. Wel is het voetstukje zeshoekig geweest.

afb. 40. Maria met kind. Cat. nr.24.

wit aardewerk.

max. hoogte: 7 cm.

XVI - XVII.

A: vindplaats: Twijnstraat nr. 21. kuil in kelder. losse vondst.
reg. nr. TW/1977/00/00/LV 01.

B: vindplaats: Gageldijk. losse vondst.
eigenaar: P. Smiesing.

A: Het type Christuskindje waarvan een gaaf exemplaar is gevonden aan de Twijnstraat, en een fragment aan de Gageldijk, bestaat uit een langwerpig smal kindje dat in doeken is gewikkeld. Het heeft een hoofd met krulletjes.

B: Een variant van het zojuist beschreven type (Cat. nr. 25 A), is dat waarbij het kindje niet alleen ingebakerd is, maar ook nog een mutsje op het hoofd draagt.

afb. 41. links en midden: Cat. nr. 25 A, rechts: Cat. nr. 25 B.

beeldje van een apostel?

Cat. nr. 26.

wit steengoed.

8,5 x 4 cm.

XIX.

vindplaats: Minrebroederstraat. losse vondst.

reg. nr. geen.

afb. 42. apostel. Cat. nr. 26.

Een mannelijk figuurtje is weergegeven met geheven hoofd. Zijn linkerarm houdt hij tegen zijn borst. De rechterarm is gebogen bij de elleboog maar de onderarm ontbreekt. De man draagt lang krullend haar en een baard. Hij is gekleed in een gewaad met lange mouwen dat onder de oksels met een band wordt omsnoerd.

Mogelijk stelt het beeldje een apostel voor. Doordat er geen attributen bewaard zijn gebleven en er ook geen voetstuk meer is waar de naam op gestaan kan hebben is niet meer uit te maken welke apostel is afgebeeld. Het kan echter ook zijn dat het beeldje een Christusfiguur moet voorstellen. Ook dit is helaas niet met zekerheid te zeggen.

terra cotta met restanten polychromie en glazuur.

max. 7 x 5 cm.

XX

vindplaats: Nieuwe Gracht 39. oude binnenplaats, losse vondst.
reg. nr. RMCC varia 48.

eigenaar: Rijksmuseum het Catharijneconvent, Utrecht.

A. Christuskindje.

B. Jozef.

C. os.

afb. 43. v.l.n.r.: Jozef, Christus, os. Cat. nr. 27.

A. Christuskindje.

Christus is weergegeven als een naakte baby met een blauwe doek over zijn rechterbeen. Hij ligt op een ovaal stukje oranje stro. Hij heeft de armen gespreid (in kruisigingshouding) en het rechterbeentje iets opgetrokken. Een van de beeldjes is gedeeltelijk geglazuurd.

B. Jozef.

Het figuurtje heeft halflang bruin haar en een baard. Hij knielt op zijn linkerbeen, waardoor zijn rechterbeen onder zijn mantel tevoorschijn komt, en heeft zijn handen in bidhouding voor zijn borst. Hij is gekleed in een geel gewaad met bruine mantel.

Het beeldje zou een van de drie koningen, een herder of Jozef kunnen zijn. Omdat de afgebeelde figuur geen kroon draagt - en dus geen koning zal zijn - maar te "deftig" lijkt voor een herder, stelt het beeldje waarschijnlijk Jozef voor.

C. os.

De os ligt op een groen grondje. De meeste exemplaren zijn wit en hebben bruine vlekken. Enkele zijn evenwel blauw van kleur.

mal voor achterzijde van Maria met kind.

Cat. nr. 28.

wit aardewerk.

27,8 cm.

Utrecht, XVd.

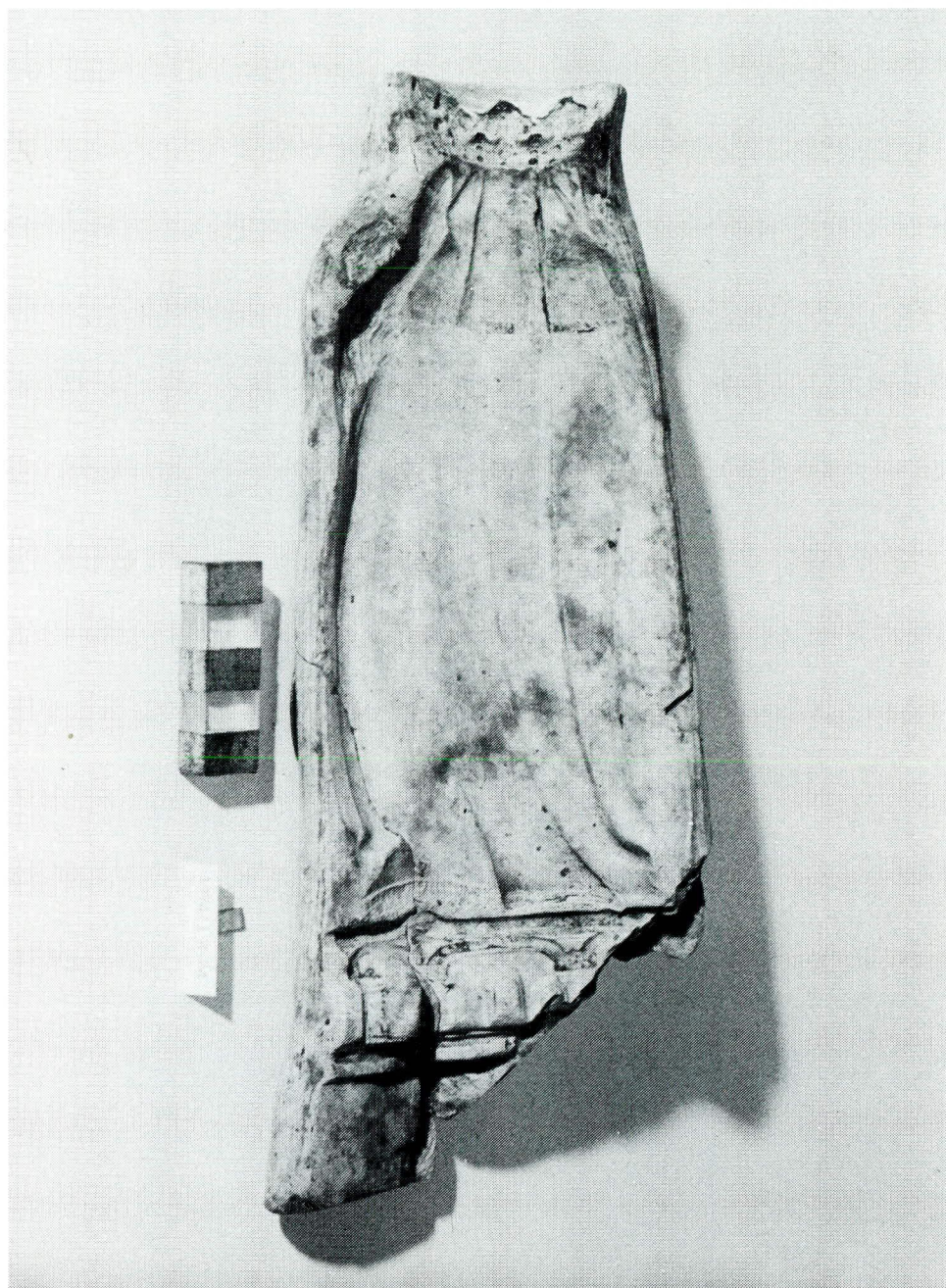
vindplaats: Strosteeeg/Putsteeg. beerput R.

reg. nr. 1974-3 R 24.

De vorm zal de afdruk geven van de achterzijde van een Maria-figuur met lange mantel. Ze draagt een kroon en een sluier die tot op de schouders komt. Aan de linker- en rechterzijde van het lichaam steken er haarlokken onder uit. Aan de linkerzijde van de mal is de halfronde vorm te zien van het achterhoofdje van het kind dat zij op de arm draagt. Een gedeelte van het voetstuk is bewaard gebleven en toont een driedeling met nissen.

Van soortgelijke Madonna's zijn ook in de vorige eeuw bij de Tolsteegpoort (NM 8530) en bij het afbreken van de stadswallen (K.O.G. 1272 a-2) te Utrecht mallen gevonden. Deze bevinden zich momenteel in het Rijksmuseum te Amsterdam. De mallen vertonen zeer grote overeenkomsten met de mal die gevonden is aan de Strosteeeg/Putsteeg. Tot in de zeventiende eeuw werden er beelden gemaakt met mallen als deze. Na het terugvinden van de mallen in de negentiende eeuw zijn er op nieuw afdruksels mee vervaardigd. (1)

(1) Cat. Amsterdam 1973, 498, 499, Cat. nrs.: 866, 868.

afb. 44. mal voor Maria met kind. Cat. nr. 28.

mal voor achterzijde van vrouwelijke heilige. Cat. nr. 29.

wit aardewerk.

21,3 cm.

Utrecht, XV.

vindplaats: Strosteeeg/Putsteeg. losse vondst.

reg. nr. 1974-3/LV-3.

afb. 45. mal voor heiligenbeeld. Cat. nr. 29.

De achterzijde van het heiligenbeeld dat met behulp van deze vrij platte mal vervaardigd kan worden, bestaat uit een lange mantel met recht naar beneden hangende plooien. Een deel van het lange golvende haar van de heilige wordt door de mantel bedekt. Zij is blootshoofds. In het midden van de mal is een bobbeltje aangebracht dat bij afdrukken een gat zal veroorzaken in de rug van de afgebeelde figuur.

De mal kan gebruikt zijn voor de achterzijde van verschillende vrouwelijke heiligen, maar waarschijnlijk niet voor een Mariafiguur, daar Maria in het algemeen afgebeeld werd met een kroon op het hoofd.

mal voor plaquette,
voorstellende, de kroning van Maria.

Cat. nr. 30.

wit aardewerk.

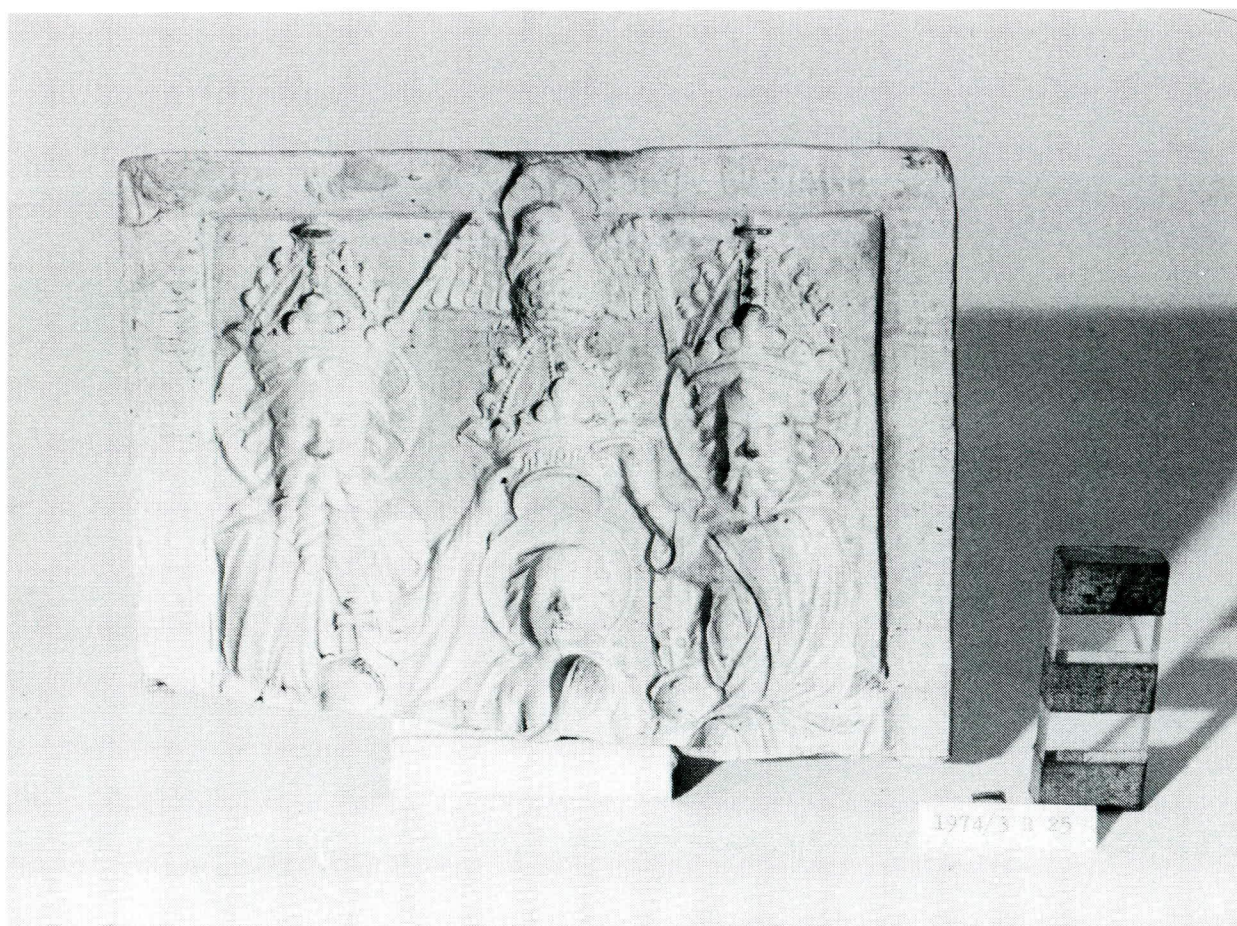
11,2 x 14,3 cm.

Utrecht, XVd - XVIa.

vindplaats: Strosteeeg/Putsteeg. beerput R.

reg. nr. 1974-3/R 25.

Slechts het bovenste deel van de mal is bewaard gebleven.
Hierop bevindt zich het belangrijkste gedeelte van de voor-
stelling. Deze is gevat in een omlijsting waar alleen de nim-

afb. 46. kroning van Maria. Cat. nr. 30.

bus van de duif in uitsteekt. God de Vader is op de mal links van Maria afgebeeld. Hij is van God de Zoon die rechts van Maria is gezeten, te onderscheiden door zijn grotere gestalte en langere baard. Beiden dragen een lang gewaad, kroon en kruisnimbus en hebben een werelddbol met kruis in de hand. (zie Cat. nr. 22). Met hun linkerhand (in de uiteindelijke afdruk wordt dit de rechterhand) houden zij een kroon boven het hoofd van Maria. Op deze kroon bevindt zich de Heilige Geest in de vorm van een duif, met gespreide vleugels en nimbus. Hij heeft zijn kop naar God de Vader gewend. Maria is kleiner uitgebeeld dan God en Christus. Zij houdt haar linkerhand voor haar borst, op afdruksels van de mal.

De kroning van de Heilige Maagd is een thema dat al in de twaalfde eeuw voorkomt en mogelijk voor het eerst is toegepast door abt Suger van de Saint Denis. Het ontstaan van het thema hield verband met de opkomst van de Mariaverering. Op de vroege voorstellingen wordt Maria steeds gekroond door Christus. In de vijftiende eeuw wordt het echter gebruikelijk om de Heilige Drieëenheid Maria te laten kronen. De afbeeldingen verkregen hierdoor een zeer symmetrische compositie. Een voorbeeld van deze compositie vindt men ook bij een beeldengroep uit Zwabenland van omstreeks 1480 in het Vleeshuis te Antwerpen. (1).

(1) Cat. Brussel 1977, 51, 52, Cat. nr. 23., Timmers, nr. 18.

tin.

4,7 x 2,7 cm.

St. Nicolas de Port, XIV.

vindplaats: Bleekstraat. losse vondst.

reg. nr. RMCC m 37. eigenaar: F. Kneefel.

Op het insigne is de heilige Nicolas frontaal afgebeeld met geheven rechterhand en bisschopsstaf in de linkerhand. Voor zijn voeten is een ton weergegeven met daarin drie jongetjes. Links van de heilige zijn drie maagden uitgebeeld. Een inscriptie bevindt zich op de rand van het insigne om de voorstelling heen: "ST: NICOLAI: DE (:P) ORT." Door beschadiging ontbreekt de P van Port. (1)

Nicolaas van Myra nam in de vierde eeuw deel aan het concilie van Nicea. Dat is het enige historische feit dat uit zijn leven bekend is. Talrijk zijn echter de legenden over de werken die hij verricht zou hebben. Zo redde hij eens de eer van drie dochters van een arme edelman door drie gouden ballen over de muur van hun huis te gooien waardoor hun vader hen kon uithuwelijken. De drie maagden die op het insigne zijn uitgebeeld herinneren aan deze legende. De andere legende die op het insigne is afgebeeld gaat over de drie zoonnetjes van een weduwe. De kinderen die waren vermoord, en in stukken gehakt in een pekelvat waren gestopt, werden door de heilige weer tot leven gewekt. (2).

St. Nicolas de Port, gelegen in het noord-oosten van Frankrijk, was een plaats op de bedevaartsroute naar Bari, waar sinds de elfde eeuw het gebeente van St. Nicolaas van Myra bewaard werd. Een vingerkootje van de heilige bevond zich echter in St. Nicolas de Port, waar het tot op de dag van vandaag te bezichtigen is en waardoor de plaats zelf een bedevaartsoord werd.

afb. 47. St. Nicolaas. Cat. nr. 31.

Pelgrimsinsignes werden gemaakt in bedevaartsplaatsen. Het zijn kleine metalen plaatjes, meestal van goedkoop materiaal, zoals tin met een grote hoeveelheid zink. Ze werden in massaproductie vervaardigd in gietmallen. Op de insignes komen afbeeldingen voor van de heiligen of heilige voorwerpen, waarvan in de pelgrimsoorden relieken vereerd werden. Er bestaan echter ook spiegelinsignes, die voor de relieken gehouden werden, opdat de uitstraling van het reliek in het convexe spiegeltje opgevangen zou worden en daarin bewaard zou blijven. (3)

Pelgrimsinsignes werden meegenomen door degenen die een pelgrimstocht hadden gemaakt naar een bedevaartsoord, om de relieken die daar bewaard werden te vereren. Bedevaarten wer-

den gehouden als boetedoening of op vonnis van kerkelijke of wereldlijke rechters. Als bewijs dat men het pelgrimsoord bezocht had en als aandenken kon men een insigne van die plaats meenemen. Het insigne zorgde ervoor dat men onderweg op gratis onderdak en gastvrijheid kon rekenen.

Bijzondere krachten werden aan de insignes toegekend (evenals aan de relieken zelf overigens). Men gebruikt ze als afweermiddel tegen onheil en ziekte. Hiertoe bracht men de insignes aan boven de ingang van woning of stal of op andere plaatsen waar ze hun goede werk moesten verrichten. Afdrukken van pelgrimsinsignes worden aangetroffen op luidklokken in Duitsland en Denemarken. Ook in Nederland vindt men deze afdrukken, bijvoorbeeld op de torenklok van Wilnis.

- (1) Hoekstra 1983, 35, 36. (2) Timmers 1978, nr. 784.
(3) Baart 1977, 386-399., Dubbe 1975, 421., Köster 1972, 146-160., Stam 1982, 7-11.

tin, gegoten.

6,5 x 1,5 cm.

Keulen, XIVd - XVa.

vindplaats: Zwarte Water. losse vondst, bouwput.

reg. nr. ZW 1983/LV/01.

Van het insigne is alleen nog een deel van de omlijsting aanwezig, met twee oogjes voor bevestiging op een kledingstuk. Op de bovenrand van de omlijsting bevindt zich een pinakel bekroond met een kruis, waarop een duif is afgebeeld. Van de voorstelling - een aanbidding der koningen - is slechts een van de koningen overgebleven. (1)

Hoogstwaarschijnlijk is het pelgrimsinsigne te identificeren

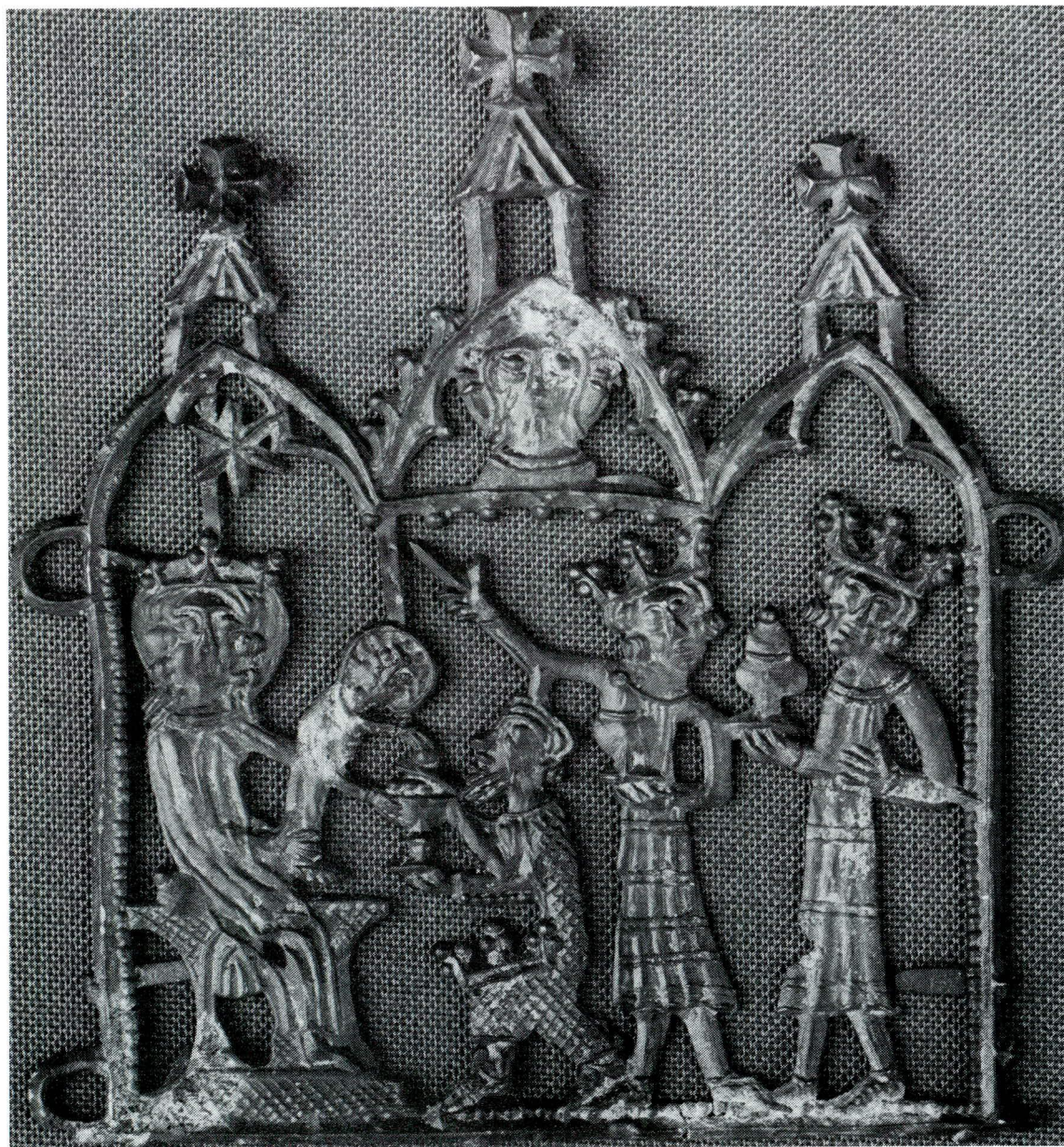

afb. 48. een van de drie koningen. Cat. nr. 32.

als Keuls, aangezien in die stad de drie koningen vereerd werden. Het deel van het insigne dat bewaard is gebleven, is wat betreft opbouw vergelijkbaar met het Keulse pelgrimsinsigne dat te vinden is in het Nijmeegse Museum, Commanderie van St. Jan, inventarisnummer VII 107. (2)

(1) Zie voor gegevens over de voorstelling: Cat. nr. 1.

(2) De afbeelding van dit volledig bewaard gebleven pelgrimsinsigne uit Keulen vindt men in: Cat. Zwolle 1980, 82, 83, Cat. nr. 321.

afb. 49. Keuls insigne. Collectie Nijmeegs museum. Commanderie van St. Jan.

koper.

2,2 x 1,9 cm.

XIXc.

vindplaats: Jan Meyenstraat. uit putje.

reg. nr. JM 23/02/00/00/01.

Aan de voorzijde van de medaille met rond oogje bevindt zich een afbeelding van de heilige Rochus, met nimbus, staf en hond, die in aanbidding knielt voor de stralen die van links-boven komen. Het randschrift luidt: "St. Roch priez pour nous." De achterzijde van de medaille bevat de tekst: "St. Roch preservez nous du cholera." De tekst wordt bekroond met een sterretje.

afb. 50. voorzijde Cat. nr. 33.

afb. 51. achterzijde Cat. nr. 33.

St. Rochus werd geboren als zoon van rijke ouders, maar schonk al zijn bezittingen aan de armen en werd pelgrim. Onderweg genas hij veel lijdens aan de pest, maar na enige tijd werd hij zelf ziek. Hij trok zich terug in de eenzaamheid, waar een hond hem iedere dag een brood bracht, en zijn zweren likte. Rochus werd in de middeleeuwen meestal afgebeeld in een pelgrimgewaad dat hij oplicht om de pestbuil op zijn been te tonen. Vaak vindt men de hond aan zijn voeten. (1)

Onder een medaille verstaat men in de rooms-katholieke kerk een ovaalvormig plaatje met een afbeelding van godsdienstige aard. De medaille met St. Rochus behoort tot een serie die nog meer heiligenmedailles bevat (o.a. St. Hubertus). Steeds is de tekst afgebeeld: St. ... priez pour nous." Interessant is het om te zien hoe de heilige tegen de pest, in de negentiende eeuw - toen de pest in Europa niet meer voorkwam - aangeroepen werd als beschermer tegen cholera, die in die tijd regelmatig epidemische vormen aannam, vergelijkbaar met die van de pest in de middeleeuwen. Zo was er in 1850-1851 in Utrecht een grote cholera epidemie die in wijk C - waar het insigne gevonden werd - veel slachtoffers maakte. Waarschijnlijk heeft een van de bewoners van deze wijk met behulp van het medaille geprobeerd de dodendans te ontspringen. Jammer genoeg zal men nooit weten of hem of haar dat gelukt is. (2)

(1) Timmers 1978, nr. 800. (2) RMCC (1983), 36.

tin.

4,5 x 6 cm.

XVII - XIX.

vindplaats: Jan Meyenstraat.

reg. nr. JM/23/02/00/00/02.

Het halfronde deksel heeft inkepingen aan de zijkanten bij de rechte achterzijde, waardoor pinnetjes ontstaan waarmee het aan het wijwaterbakje bevestigd kan worden. Er is een kleine uitstulping aan de voorzijde om het deksel te kunnen openen. De bovenzijde van het deksel is versierd met een hoogreliëf. Langs de halfronde zijde is een versieringsrand aangebracht. In het midden van het dekseltje is binnen een cirkel een IHS-monogram afgebeeld. Onder het monogram ziet men drie nagels, waarvan de scherpe punten naar het middelpunt van de H toegestoken worden.

afb. 52. dekseltje met IHS-teken. Cat. nr. 34.

Het IHS - monogram is ontstaan uit de eerste drie letters van het Griekse woord voor de naam Jezus. Voor de derde hoofdletter werd later de Latijnse vorm S gebruikt, dit vermoedelijk onder invloed van de middeleeuwse schrijfwijze van het woord Jezus: IHESUS. Het IHS - teken werd bijzonder populair gemaakt door Bernardinus van Siena, die stierf in 1444. (1)

De orde der Jezuïten werd gesticht in 1540 door Ignatius van Loyola. De Jezuïten namen het IHS-monogram in hun ordezegel op en gaven daaronder de drie nagels weer, waarmee Christus aan het kruis bevestigd was. De letters IHS zouden in dit geval staan voor de woorden: IN HOC SIGNO VINCES. "In dit teken zult gij overwinnen." Met dit teken wordt het kruis bedoeld. In tegenstelling tot de nagels op het wijwaterbakje, zijn de punten van de nagels van het Jezuïtensymbool naar beneden gericht en komen ze in een punt samen waardoor een v-vorm ontstaat. Het is daarom niet waarschijnlijk dat de drie nagels onder het kruis betekenen dat het wijwaterbakje afkomstig zou zijn van Jezuïten. Wel past het monogram in een lange traditie, die vanaf het einde van de vijftiende eeuw ontstond, waarbij de lijdenswerktuigen van Christus rondom het IHS-monogram werden afgebeeld. (2)

Wijwaterbakjes bestaan al sinds vele eeuwen. Het zijn bakjes waarin het door de priester gewijde water bewaard wordt. Men vindt zowel staande als hangende exemplaren. Zij worden vooral in kerken en kloosters gebruikt, maar ook in woonhuizen komen zij voor. Vanwege het geringe formaat van het hierboven beschreven dekseltje kan men veronderstellen dat het waarschijnlijk niet uit een kerk of klooster afkomstig is. (3)

(1) Korf 1981, 210, 211. (2) Timmers 1978, nr. 28, 29.

(3) Verster 1954, 41. Voor wijwateremmertjes zie: afb. 94, 95.

zansteen, met restanten vergulsel en polychromie.

13,3 x ± 10 cm.

XIV.

vindplaats: Jan Meyenstraat. beerput CT.

reg. nr. JM/18(A)/00/00/CT/01.

Van het bisschopsbeeld zijn hoofd en hals bewaard gebleven. De bisschop draagt een mijter versierd met edelstenen langs de randen. Er loopt een verticale rand midden voor en er zijn rozetten van edelstenen op de driehoekige vlakken tussen de edelsteenranden gebeeldhouwd. De mijter is een beetje naar rechts gedraaid, waardoor de verticale rand van de mijter niet helemaal in het midden van het gezicht uitkomt. Het haar van de geestelijke is halflang en bestaat uit dikke krullen, waarop aan de uiteinden een ruitjespatroon voorkomt. Het laat het linkeroor geheel vrij en het rechteroor gedeeltelijk. De achterzijde van het hoofd is niet bewerkt. Aan de zijkanten zijn slechts de slippen van de mijter aangegeven. (1)

De bisschopskop werd gevonden in een zestiende-eeuwse beerput. Aan het eeuwenlange verblijf in deze put heeft de geestelijke zijn huidige donkere uiterlijk te danken. Men kan veronderstellen dat de bisschop uit de Jacobikerk afkomstig is en bij een beeldenstorm in de beerput terecht is gekomen.

(1) Hoekstra 1980, B, 133.,
Hoekstra 1981, 44-50.

afb. 53. bisschopskop. Cat. nr. 35.

paxtafeltje ?

Cat. nr. 36.

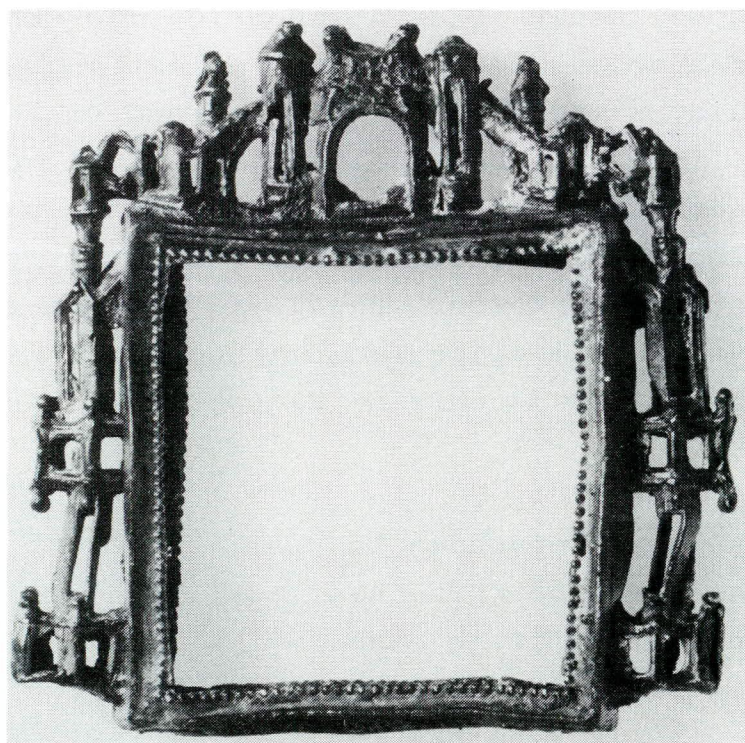
tin.

7 x 7 cm.

XIV - XV.

vindplaats: Hema, Steenweg. beerput A.

reg. nr. 1976-12-30/A 39.

afb. 54. paxtafeltje. Cat. nr. 36.

Een nagenoeg vierkante lijst, bewerkt met een noppenrandje omsluit een leeg vlak. Bovenop deze lijst bevindt zich een gefantaseerde dwarsdoorsnede van een basiliek. Aan de beide zijanten van de lijst is een versiering van opengewerkte pinakelachtige elementjes aangebracht.

Voor een pelgrimsinsigne is dit voorwerp te groot en te zwaar. Ook ontbreken er bevestigingsoogjes waardoor het onwaarschijnlijk wordt dat het ooit bedoeld was om op kleding genaaid te worden, wat met de meeste pelgrimsinsignes wel gebeurde. Een spiegelinsigne is het in ieder geval niet, daar spiegels in de middeleeuwen een ronde vorm hadden. Mogelijk is het een paxtafeltje. In de lijst zou dan een voorstelling aangebracht zijn op een plaatje van hout, ivoor, parelmoer of een ander materiaal. Vaak waren de omlijstingen van paxtafeltjes echter massiever van vorm. (1)

Na het uitspreken van het vredesgebed tijdens de mis drukte de priester de vredeskus op het paxtafeltje. Daarom wordt vaak de kruisdood van Christus afgebeeld. De mis geldt immers als de vernieuwing van het kruisoffer van Christus. (2)

(1) Dubbe 1975, 417-420. (2) Cat. Utrecht (1978), 26, 27., Timmers 1978, nr. 471.

hout met restanten verguldsel.

28 cm.

XV.

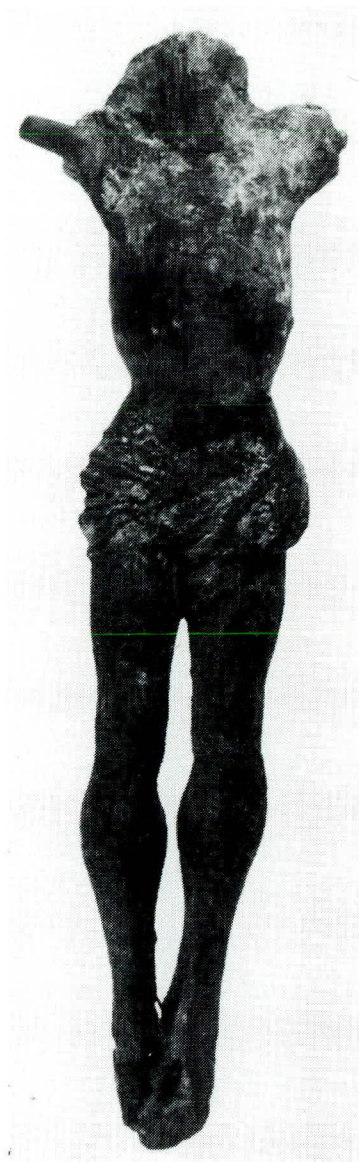
vindplaats: Korte Nieuwstraat. beerput Y.

reg. nr. KN 1031.

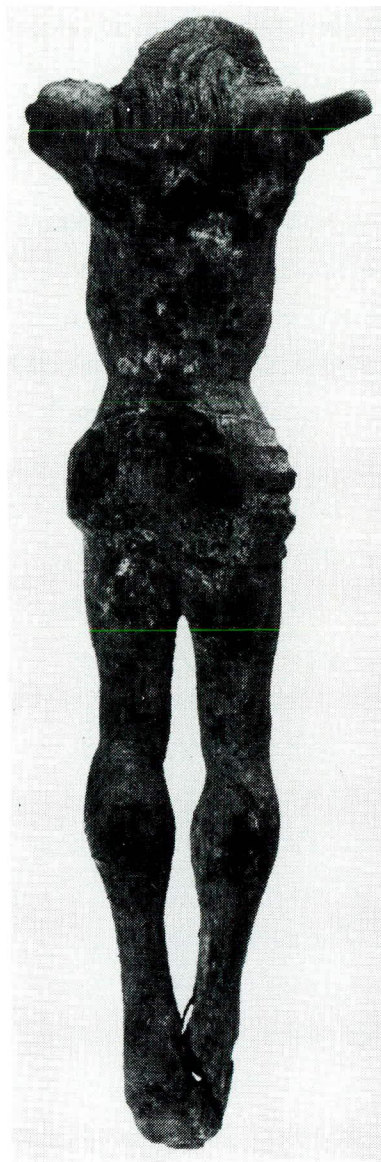
De armen en het hoofd ontbreken aan Christus' lichaam. Wel is nog te zien dat hij het hoofd naar links gebogen had. Vermoedelijk waren de armen schuin omhoog geplaatst. De armen van het beeld waren met behulp van een pin- en gatverbinding bevestigd aan het lichaam, waaraan men nog de houten pinnetjes kan onderkennen. De rechtervoet van het beeld is grotendeels verdwenen maar was oorspronkelijk over de linkervoet heen gelegd. In deze voet bevindt zich een nagel die eveneens aan de achterzijde van het beeld zichtbaar is. Christus is gekleed in een lendendoek waarop restanten van verguldsel aanwezig zijn. Hij heeft - zoals aan de achterzijde van het beeld blijkt - halflang, licht golvend haar.

Het kruisbeeld werd gevonden in een beerput, die lag op het terrein van de Paulusabdij, ten oosten van de westelijke immunitetsmuur. Deze muur werd reeds in 1281 vermeld in een oorkonde. Het beeld moet behoord hebben tot de inventaris van de Paulusabdij. Het feit dat het beeld gevonden is in een beerput met voorwerpen uit de tweede helft van de zestiende eeuw, doet vermoeden dat het tijdens de beeldenstorm daarin terecht is gekomen. (1)

(1) Hoekstra 1983, 64-72.

afb. 55. voorzijde Cat. nr. 37.

afb. 56. achterzijde Cat. nr. 37.

hout met restanten polychromie en verguldsel.

12 x 30 x 2,5 cm.

XV.

vindplaats: Korte Nieuwstraat. beerput Y.

reg. nr. KN 1032.

Deel van de zijarm van een vrijhangend of vrijstaand kruis. De kruisarm bestaat uit een opengewerkte rand, opgevuld met traceerwerk en vierpas. Aan het uiteinde van de arm bevindt zich een vierbladencadrement met daarin aan beide zijden houtsnijwerk. De kruisarm wordt afgesloten met een lelieachtig ornament dat nogal beschadigd is. De gehele kruisarm is verguld geweest. Resten van het verguldsel zijn nog aanwezig. Aan de binnenzijde van de omlijsting van de voorstelling bevond zich een blauw gekleurde rand waarvan eveneens restanten bewaard zijn gebleven.

Het beeldhouwwerk binnen de vierbladomlijsting bestaat aan de ene zijde uit een voorstelling van de H. Hieronymus. Hij is frontaal afgebeeld en draagt een kardinaalshoed. Op zijn geheven linkerhand ligt een opengeslagen boek. De leeuw staat op zijn achterpoten en rust tegen Hieronymus' linker knie. Hieronymus vat met zijn rechterhand de voorpoten van het dier. De achterzijde van deze voorstelling bestaat uit de beeldtenis van een gevleugelde os - afgebeeld en profiel naar links - met een boekrol tussen de poten. De gevleugelde os is het symbool van de evangelist Lucas. (1)

De evangelist Lucas schreef het derde evangelieboek van het Nieuwe Testament en de Handelingen der Apostelen. Hij was arts, maar door een legende die in de zesde eeuw ontstond, wordt hij vaak afgebeeld als schilder. Volgens deze legende zou hij het portret geschilderd hebben van Maria en haar kind Jezus. (2)

Hieronymus is een van de vier westerse kerkvaders. De andere

afb. 57. St. Hieronymus. Cat. nr. 38.

afb. 58. Lucas. Cat. nr. 38.

drie zijn: Augustinus, bisschop van Hippo, Ambrosius van Milaan en paus Gregorius de Grote. Hieronymus leefde van ± 340 - 420. Hij hield zich bezig met de vertaling van de Heilige Schrift, stichtte een klooster en leefde ook enige tijd als kluizenaar in de woestijn. Hij wordt afgebeeld met kardinaalshoed omdat hij in de middeleeuwen beschouwd werd als kardinaal, wat hij evenwel niet was. De leeuw wordt aan zijn voeten uitgebeeld omdat er volgens de legende eens een leeuw zijn klooster binnenkwam die gewond was aan zijn poot. Het dier legde de poot in de schoot van de heilige en deze genas hem door er een doorn uit te trekken. Uit dankbaarheid bleef de leeuw daarop bij de kerkleraar wonen. (3)

De middeleeuwse getallensymboliek gaat uit van overeenkomsten in aantallen. Zo worden de vier evangelisten afgebeeld, samen met de vier paradijsstromen, de vier kardinale deugden en ook met de vier kerkvaders, zoals op dit kruis is gebeurd. Op de drie verloren gegane punten van het kruis, moeten de overige drie evangelisten en kerkvaders gebeeldhouwd zijn geweest. De combinatie evangelisten - kerkvaders, uitgebeeld op de hoekpunten van een kruis, is uiterst zeldzaam, zo niet uniek te noemen. (4)

Het kruisarmfragment werd in dezelfde put gevonden als het hiervoor beschreven corpus van een crucifix (Cat. nr. 37). Ook voor dit fragment kan men stellen dat het uit de Paulusabdij afkomstig moet zijn. Mogelijk is het een deel van een triomfkruis geweest. Dit is een grote crucifix, die opgehangen werd in de kerk op de scheiding tussen koor en schip. Een voorbeeld van een triomfkruis vindt men op het schilderij van de verschijning van Maria aan St. Dominicus in het Rijksmuseum het Catharijneconvent. (5)

(1) Hoekstra 1983, 64-72. (2) Timmers 1978, nr. 767. (3) *ibid.*, nr. 646, 733. (4) *ibid.*, 616, 620. (5) Inv. nr.: ABM s. 71. Voor afbeelding zie: Cat. Utrecht (1978), 48.

aardewerk.

11,5 x 9 cm.

Utrecht, ± 1470-1480.

vindplaats: Lauwerecht. losse vondst uit Vechtbagger.
tegenover afvalkuilen.

reg. nr. LV - 12.

Een gedeelte van het hoofd ontbreekt. Maria's gezicht is echter nagenoeg compleet. Kleine beschadigingen aan neus en kin zijn gerestaureerd. Maria heeft lang golvend haar, dat verdwenen is aan de linkerzijde van haar gezicht. Aan de achterzijde van het hoofd is het haar steiler. Op haar hoofd draagt zij een kroon die onbewerkt is en waarvan de bovenrand breder is dan de onderrand. (1)

afb. 59. Mariakop. Cat. nr. 39.

Tijdens de restauratie van de Nederlands Hervormde kerk te Soest, werd een aantal beelden en beeldfragmenten gevonden in de kerktoren. Twee van deze beelden, een vrouwelijke heilige en een kop van een vrouwelijke heilige, vermoedelijk beide oorspronkelijk een Maria met kind geweest, bevinden zich nu in het Rijksmuseum te Amsterdam (inventarisnummers: NM 12006-18 en NM 12006-19). Ze vertonen grote stilistische overeenkomsten met de hierboven beschreven Mariakop. De overeenkomst met de pijpaarden Madonna uit het Centraal Museum te Utrecht (inv. nr. 1170d) is minder groot. Het is gerechtvaardigd om te veronderstellen dat al deze beelden uit Utrecht afkomstig zijn. Het beeld waarvan de Mariakop van de Lauwerrecht een overblijfsel is, heeft oorspronkelijk een lengte van ongeveer 60 cm. gehad. (2)

(1) Hoekstra 1982, 50, 52.

(2) Cat. Amsterdam 1973, 47, Cat. nrs. 13 en 14., Cat. Amsterdam 1980, 136-137, Cat. nr. 30.

Christus als man van Smarten.

Cat. nr. 40.

terra cotta met polychromie.

± 20,6 x 18 x 12 cm.

XVIc.

vindplaats: Jan Meyenstraat.

reg. nr. JM 4314.

Van het Christusbeeld is slechts het bovenlichaam tot aan de buik bewaard gebleven. De linkerarm ontbreekt en de neus beschadigd. Twee gaten zijn te vinden op de zij- en bovenkant van het hoofd. Het is niet duidelijk waarvoor deze ge-

afb. 60. Christus. Cat. nr. 40.

diend hebben. Even boven de elleboog is de rechterarm gebroken. De rechterduim is door hetzelfde lot getroffen. Op de hand is een ronde verdikking te zien. Christus draagt half-lang golvend haar met een middenscheiding, snor en baard. Aan de achterzijde van het beeld ziet men restanten van een doornenkroon. Jezus' bovenlichaam is ontbloot maar hij draagt een mantel over de rechterschouder. Hij heft zijn hoofd enigszins en houdt zijn hand tegen zijn hart. De kleuren van het beeld zijn in verschillende lagen opgebracht. Niet overal is zeker of de bovenste laag bewaard is gebleven. Op de mantel zijn sporen van een witte (grond- ?) laag aanwezig. Rode verfspatten die bloed moeten voorstellen treft men aan op het gehele beeld. Het lichaam is huidkleurig beschilderd terwijl het haar iets donkerder is. (1)

De enigszins roestig aandoende verdikking op de hand kan een verontreiniging zijn of een restant van de spijker. De oneffenheid zit juist op de plek waar bij de meeste afbeeldingen van Christus het gat zit dat de nagel waarmee hij aan het kruis was geslagen achterliet. Hiet is niet gebruikelijk om Christus weer te geven met de spijkers nog in handen en voeten.

(1) Hoekstra 1980. B., 133.

mal voor een applique met
Abraham en Melchizedek.

Cat. nr. 41.

rood aardewerk.

5,5 x 5,5 cm.

XVIIbc.

vindplaats: Lauwerecht. losse vondst.

reg. nr. 1981-6-24 LV-2. eigenaar: P. Smiesing.

In een min of meer ovale omlijsting met versieringselementen, bevindt zich de voorstelling. Rechts op de mal is Melchizedek afgebeeld als bisschop. Hij draagt op zijn ene hand een schaal met brood en een wijnkan. Zijn andere arm (de rechter-

afb. 61. links Melchizedek, rechts Abraham. Cat. nr. 41.

arm op het afgietsel) heft hij, waarschijnlijk om Abraham te begroeten. Abraham staat tegenover hem en is uitgebeeld in een kort soldatentenuë. Hij begroet Melchizedek. Achter hem is een tweede soldaat weergegeven. (1)

Het verhaal van de ontmoeting tussen Abraham en Melchizedek wordt beschreven in Genesis 14:18-20. Nadat Abraham zich in het land had gevestigd dat God hem beloofd had, begonnen verscheidene koningen die daar woonden - waaronder de koningen van Sodom en Gomorra - oorlog tegen elkaar te voeren. Abrahams broer Lot woonde in Sodom. De koningen van Sodom en Gomorra werden verslagen en de inwoners van hun steden - waaronder Lot - werden in gevangenschap weggevoerd. Ook hun goederen werden meegenomen. Abraham zag echter kans om hen te bevrijden en keerde terug met alle gevangenen en hun bezittingen. Hierna bezocht Melchizedek de koning van Salem en priester van God, Abraham. Hij bracht Abraham brood en wijn, zeggende hem en prees God, de Allerhoogste omdat de vijanden verslagen waren. Abraham schonk Melchizedek daarop een tiende deel van de buit.

In vroegere eeuwen zag men het Oude Testament als een voorafbeelding van het Nieuwe Testament. Dit hield in dat men geloofde dat alles wat in het Oude Testament gebeurde, op een symbolische manier een voorspelling was van wat er in het Nieuwe Testament zou gaan gebeuren. Christus zelf was de eerste die dergelijke parallellen aanwees. (zie: Johannes 3:14 en Matthéüs 12:40). Het offer van Melchizedek aan Abraham wordt beschouwd als voorafbeelding van het Laatste Avondmaal: zoals Melchizedek brood en wijn aan Abraham schonk in het Oude Testament, gaf Jezus bij het Laatste Avondmaal brood en wijn aan zijn discipelen. (Matthéüs 26:26-29, Marcus 14:22-25, Lucas 22: 14-20 en I Corinthe 11:23-25) (2)

Uit het voorgaande blijkt dat de voorstelling van Abraham en Melchizedek in een kerkelijke context geplaatst moet worden, vanwege het verband dat er bestaat tussen de voorstelling en de Eucharistie. Jammer genoeg is niet duidelijk geworden welk kerkelijk voorwerp met deze afbeelding getooid had moeten worden en van welk materiaal het vervaardigd zou zijn. Het reliëf is te fijn uitgevoerd voor een afdruksel in aardewerk, terwijl voor reliëfs in zilver geen aardewerken mallen gebruikt werden. Overigens is de mal waarschijnlijk nooit gebruikt omdat hij aan de rechterzijde beschadigd is.

(1) Hoekstra 1982, 52, 53. (2) Kirschbaum 1974, s.v. Melchisedech., Réau 1956, 128, 129., Timmers 1978, nr. 42, 121.

kalksteen.

± 29 x 25 cm.

Utrecht, XV.

vindplaats: Oude Gracht. losse vondst.

tussen Jansbrug en Viebrug, aan oostzijde.

reg. nr. 1973-10-15/OG 1.

Links op de steen bevindt zich de lelie van Maria. In het midden ziet men de pelgrimsstaf van Jacobus de Meerdere met ongeveer halverwege een schelpvorm. Rechts is het gebroken rad van Catharina afgebeeld.

Santiago da Compostella was sinds de negende eeuw naast Rome en Jerusalem de beroemdste bedevaartsplaats van de middel-eeuwen. Hier werd het graf van Jacobus Maior (de Meerdere) vereerd. Jacobus was een van de twaalf apostelen, zoon van Zebedeüs en broer van de evangelist Johannes. Hij verkondigde het evangelie in Jerusalem en Samaria en werd omstreeks het jaar 44 AD onthoofd. Zijn gebeente zou later naar Spanje zijn overgebracht waar het in Santiago da Compostella terecht kwam. Santiago betekent St. Jacobus. Jacobus werd afgebeeld als de pelgrims die zijn graf kwamen bezoeken: met mantel, hoed en staf. Zijn attributen waren de pelgrimsstaf en de St. Jacobsschelp, die de pelgrims op het strand vonden en meevoerden als bewijs van hun pelgrimage en als aandenken. (1)

De steen is gevonden bij baggerwerkzaamheden in de Oude Gracht. De symbolen op de steen konden verklaard worden met behulp van een grafsteen uit de Jacobikerk, gedateerd eerste kwart zestiende eeuw. Op deze steen - gevonden bij een opgraving bij de noordwesthoek van de toren - is van Catharina niet het rad afgebeeld maar het zwaard. De steen is echter afgebroken, zodat het heel goed mogelijk is dat op het afgebroken gedeelte ook het gebroken rad te zien was. De steen uit de Oude Gracht is ouder en het is de vraag of hij ooit als graf-

steen van een Compostellavaarder gediend heeft. Hij lijkt niet afgemaakt te zijn en is bovendien nogal klein voor een grafsteen. (2)

De St. Jacobsbroederschap was opgericht voor het bouwen van bruggen, het beschermen van pelgrims en de ziekenverpleging. Tussen 1450 en 1498 had zij een St. Jacobskapel in de Jacobikerk. Maria, Jacobus en Catharina waren heiligen die in het bijzonder vereerd werden door de broederschap, wat moge blijken uit het feit dat zij speciaal vermeld werden in de aanhef van de fundatiebrief van de kapel in 1450. Verscheidene grafstenen van de St. Jacobsbroederschap, getooid met de lelie van Maria, staf en schelp van Jacobus en zwaard en rad van Catharina bevonden zich in de Jacobikerk. (3)

(1) Timmers 1978, nr. 739. (2) Hoekstra 1977, 139-143.

(3) van Riemsdijk 1882, 52-54, bijlage XV.

afb. 62. v.l.n.r.: lelie, pelgrimsstaf, rad. Cat. nr. 42.

BIBLIOGRAFIE.

- Apocriefe boeken 1975. De apocriefe boeken volgens de oorspronkelijke uitgave van Jacob en Pieter Keur. Kampen 1975.
- Baart 1977. J. Baart. Opgravingen in Amsterdam, 20 jaar stadskernonderzoek. Amsterdam 1977.
- Caron 1982. M. L. Caron. "Pijpaarden beeldjes, individuele devotie en massacultuur." in: Cat. tent. Utrecht. Rijksmuseum het Catharijneconvent. Vroomheid per dozijn. Utrecht 1982.
- Cat. Amsterdam 1973. Cat. Amsterdam Rijksmuseum. Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum. J. Leeuwenberg. W. Halsema - Kubes. Amsterdam 1973.
- Cat. Amsterdam 1980. Cat. tent. Amsterdam Rijksmuseum. Adriaan van Wesel, een Utrechtse beeldhouwer uit de late middeleeuwen. Amsterdam 1980-81.
- Cat. Antwerpen 1982. Cat. tent. Antwerpen. Volkskunde museum. Van Nederzetting tot Metro-pool. Antwerpen 1982-83.
- Cat. Brussel 1977. Cat. tent. Brussel. Duitse middeleeuwse beeldhouwkunst in Belgische verzamelingen. R. Dider. , H. Krohm. Brussel 1977.
- Cat. Keulen 1971. Cat. Keulen. Kunstgewerbemuseum. Steinzeug. Gisela Reineking - von Bock. Keulen 1971.
- Cat. Rotterdam 1973. Cat. tent. Rotterdam. Museum Boymans van Beuningen. Verdraaid goed gedraaid. Rotterdam 1973.

Cat. Utrecht 1972.	Cat. Utrecht. Aartsbisschoppelijk museum. <u>Beeldhouwkunst Aartsbisschoppelijk museum</u> . D. Bouvy. Utrecht 1972.
Cat. Utrecht (1978)	Cat. Utrecht. Rijksmuseum het Catharijneconvent. <u>Tekst en uitleg</u> . s.l., s.a. (1978).
Cat. Utrecht 1982.	Cat. tent. Utrecht. Rijksmuseum het Catharijneconvent. <u>Vroomheid per dozijn</u> . Utrecht 1982.
Cat. Zwolle 1980.	Cat. tent. Zwolle. Provinciaal Overijssels Museum. <u>Thuis in de late middeleeuwen. Het Nederlands burgerinterieur. 1400-1535</u> . Zwolle 1980.
Clarijs 1970.	Petra Clarijs. <u>Een huis vol tegels</u> . Amsterdam s.a. (1970).
Dubbe 1975.	B. Dubbe. "15de eeuwse pelgrimssouvenirs." <u>Antiek</u> 10. 1975-76.
Dubbe 1978.	B. Dubbe. <u>Tin en tinnegieters in Nederland</u> . Zeist 1978.
Friederich 1967.	H. W. Friederich. W. Conijn. "Beeldenstorm in pijpaaarde." <u>Westerheem</u> 16. 1967.
Geyskens 1982.	L. Geyskens. "De Antwerpse majolica" in: Cat. tent. Antwerpen. Volkskunde museum. <u>Van Nederzetting tot Metropool</u> . Antwerpen 1982-83.
Graas 1983.	T. G. M. Graas. "Pijpaarden beeldjes." in: <u>Van Bos tot stad. Opgravingen in 's Hertogenbosch</u> . 's Hertogenbosch s.a. (1983)
Hoekstra 1977.	T. J. Hoekstra ed. Archeologische kroniek van de provincie Utrecht over 1972-73. <u>Maandblad Oud-Utrecht</u> 50. 1977.

- Hoekstra 1979. T. J. Hoekstra. Archeologische kroniek van de gemeente Utrecht over 1974-75. Maandblad Oud Utrecht. 52. 1979.
- Hoekstra 1980. A. T. J. Hoekstra. Archeologische kroniek van de gemeente Utrecht over 1976-77. Maandblad Oud-Utrecht. 53. 1980.
- Hoekstra 1980. B. T. J. Hoekstra. "Beelden van een opgraving." Maandblad Oud-Utrecht. 53. 1980.
- Hoekstra 1981. T. J. Hoekstra. Archeologische kroniek van de gemeente Utrecht over 1978-79 en 1980. Maandblad Oud-Utrecht. 54. 1981.
- Hoekstra 1982. T. J. Hoekstra. A. F. E. Kipp eds. Archeologische en Bouwhistorische kroniek van Utrecht over 1981. Maandblad Oud-Utrecht. 55. 1982.
- Hoekstra 1983. T. J. Hoekstra. A. F. E. Kipp. eds. Archeologische en Bouwhistorische kroniek van Utrecht over 1982. Maandblad Oud-Utrecht. 56. 1983.
- Hoekstra 1984. T. J. Hoekstra. A. F. E. Kipp. eds. Archeologische en Bouwhistorische kroniek van Utrecht over 1983. Maandblad Oud-Utrecht. 57. 1984.
- Hollestelle 1959. Johanna Hollestelle. "Haardstenen." Bulletin Nederlands Oudheidkundige Bond. 1959.
- Hollestelle 1970. Johanna Hollestelle. "Herkomst en verspreiding van haardstenen in de Nederlanden. " Antiek 5. 1970-71.
- Hollestelle 1976. De steenbakkerijen in de Nederlan-

- den tot omstreeks 1560. Arnhem 1976.
- Hollestelle 1981. Johanna Hollestelle. "Haardstenen in enkele Gelderse kastelen." in: Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel. s.l. s.a. (Zutphen 1981)
- Honey. W. B. Honey. European ceramic arts. Londen s.a.
- Huyghebaert 1949. L. Huyghebaert. Sint Hubertus. Antwerpen 1949.
- de Jonge 1971. C. H. de Jonge. Nederlandse tegels. Amsterdam 1971.
- Kirschbaum 1974. E. Kirschbaum ed. Lexicon der christlichen Ikonographie. Freiburg 1974.
- Köster 1972. K. Köster. "Mittelalterliche Pilgerzeichen und Wahlfahrts devotionalien." in: Cat. tent. Keulen. Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800-1400. Keulen 1972.
- Koetschau 1924. K. Koetschau. Rheinisches Steinzeug. München s.a. (1924)
- Korf 1960. Dingeman Korf. Tegels. Bussum 1960.
- Korf 1971. Dingeman Korf. "Majolica schotelgoed en -tegels met religieuze opschriften." Antiek. 5. 1971.
- Korf 1981. Dingeman Korf. Nederlandse majolica. Haarlem s.a. (1981)
- Leeuwenberg 1950. J. Leeuwenberg. "De Utrechtse industrie van pijpenbeeldjes en reliëfs I en II." en "Het moedergodstype in de pijpenindustrie te Utrecht." Oud Nederland. 4. 1950.
- Lipperheide 1961. Barbara Lipperheide. Das Rheinische

- Steinzeug und die Graphik der Renaissance. Berlijn 1961.
- Naumann 1974. J. Naumann. Meisterwerke hessischer Töpferkunst. Kassel 1974.
- Oost 1982. T. Oost. "De beeldjes en plaketjes in pijpaaarde en andere baksels." in: Cat. tent. Antwerpen. Volkskunde museum. Van Nederzetting tot Metro-pool. Antwerpen 1982-83.
- Rackam 1926. B. Rackam. Early Netherlands Majolica. Londen s.a. (1926)
- Réau 1956. L. Réau. iconographie de l'art chrétien II. Parijs 1956.
- van Riemsdijk 1882. Th. H. F. van Riemsdijk. Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht. Leiden 1882.
- RMCC. (1983) Rijksmuseum het Catharijneconvent. Haarlem s.a. (1983).
- Stam 1982. G. Stam. "Souvenirs uit heilige plaatsen." in: Cat. tent. Utrecht. Rijksmuseum het Catharijneconvent. Vroomheid per dozijn. Utrecht 1982.
- Timmers 1978. J. J. M. Timmers. Christelijke symboliek en iconografie. Haarlem s.a. (1978)
- Verhaeghe 1984. F. Verhaeghe. H. L. Janssen. Stadsgeschiedenis en stadsarcheologie in de Nederlanden. Brussel 1984.
- Verster 1954. A. J. G. Verster. Tin door de eeuwen. Amsterdam 1954.
- van Vlijmen 1982. P. L. M. van Vlijmen. "Pijpaarden plastiek, vervaardiging en verspreiding." in: Cat. tent. Utrecht. Vroomheid per dozijn. Utrecht 1982.

Colofon

uitgave: R. O. V. U. afdeling Monumenten, Archeologie.

druk : stadsdrukkerij gemeente Utrecht.

typewerk: Monique van der Sterren.

Anka Voskuilen.

foto's: Gemeentelijke fotodienst, Utrecht.: afb. 25, 26,
27, 30, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 57, 58, 62.

Centraal Museum, Utrecht.: afb. 15, 16, 17.

Commanderie van St. Jan, Nijmegen.: afb. 49.

Ferry Kneefel.: afb. 1, 2, 3, 4, 6, 10, 11, 12, 13,
14, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 44, 45, 46, 47, 48, 50,
51, 52, 54.

Harry de Jong.: afb. 5, 7, 8, 9, 22, 28, 29, 31,
34, 35, 36, 42, 53, 55, 56, 59, 60, 61.

1

2

3

4

5

6

